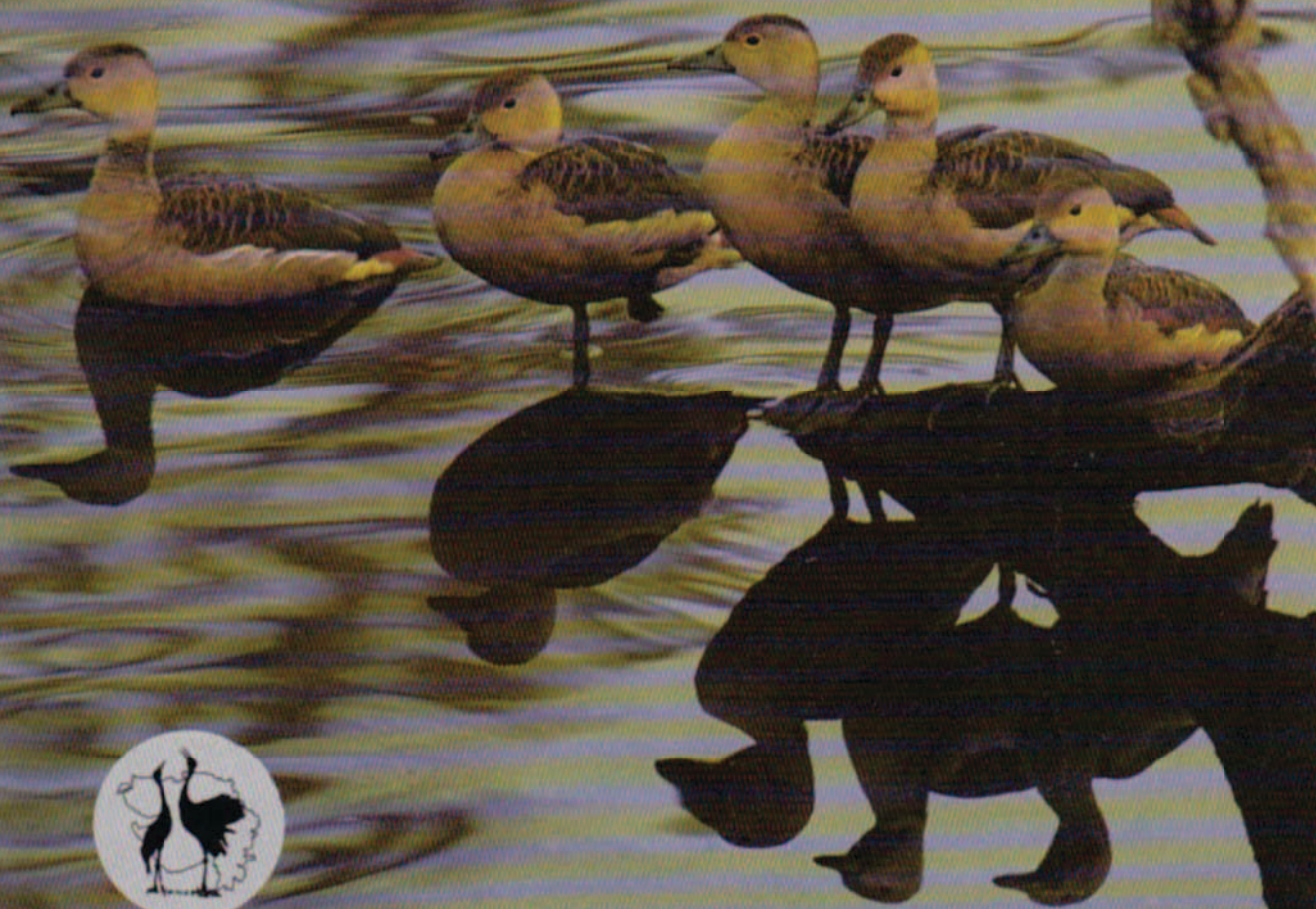

वर्ष-२, अंक-४
ऑक्टोबर - डिसेम्बर, २००८
किंमत : रु. २०/-

विहंग

पक्षीनिरीक्षको वच्येनो सेतु

शरद २००८

દૂધરાજનો માળો - નર બચ્ચાં સાથે

બાજુના વૃક્ષ પર આવેલો શ્વેતનયનાનો માળો

બચ્ચાંને ખવડાવતો દૂધરાજનો અન્ય નર

દૂધરાજનાં બચ્ચાંને ખવડાવતો શ્વેતનયનાનો નર

દૂધરાજના માળામાં બેઠેલો શ્વેતનયનાનો નર

પરપિતૃત્વની અસામાન્ય ઘટના

સૂચિ

માણ્યું તેનું સ્મરણ	૫
વિહંગાવલોકન	૭
નિરીક્ષણ નોંધ	૯
ગીધ પત્ર જાપતો	૧૯
પત્ર-સેતુ	૨૫
‘ગેરિલા ગાર્ડનીંગ’	૨૯
અભયારણ્યોનાં વિવિધ પક્ષીઓ	૩૧
પક્ષીસંરક્ષણ મંડળની ગતિવિધિ	૩૪
પક્ષીગણતરી - ૨૦૦૮	૩૫
વ્યાપક બનતી વનકાબર	૩૬
સ્વ. મ. કુ. ધર્મકુમારસિંહજી	૩૭
નાણસરોવર ડાયરી	૩૯

મુખપૃષ્ઠ :

નાળીં કિરોટી બતહ
(Lesser Whistling-Duck)
તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ-૨ અંક ૪ શરદ ૨૦૦૮

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ
સંપાદક મંડળ : ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. કેતન ટાટ,
ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ
મુખપૃષ્ઠ સજાવટ : ‘પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ’
ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
પત્રવ્યવહાર : ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
vihangujarat@gmail.com
લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦,
આજીવન રૂ. ૧૫૦૦-૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - ‘વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન’
- Vihang Research Foundation ના નામે
ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઓ. ટી. બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/-
ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલા દાનો આવકવેરા
ધારાની કલમ ૮૦છ હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ
સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

જુલાઈ-ઓગષ્ટ '૮૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ૪
પાનાના ‘વિહંગ’ના પ્રથમ અંકને આજે દસ વર્ષ
થયાં. પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચે સેતુ ઊભો કરવાનું
તથા પક્ષીવિજ્ઞાનને ઉત્તેજન આપી વધુ સમૃદ્ધ કરવાનું વિચારબીજ હવે
પરિપક્વ વૃક્ષનો દેહ ધારણ કરીને મહોરી રહ્યું છે. આપ સૌ ‘વિહંગ’ની
આ ઉડાનના સાક્ષી છો.

‘વિહંગ’ની આ અવિરત યાત્રાનું શ્રેય વિશાળ પક્ષીનિરીક્ષક
વર્ગના સતત સહયોગને આપું છું. મુ. લાલસિંહભાઈનું વડીલ મિત્ર
તથા પરામર્શક તરીકેનું પીઠબળ, માનનીય શ્રી લવકુમાર ખાયરના
સસ્નેહ આશિષ તથા વિદ્વતાપૂર્ણ લેખો, સ્વ. મ.કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી
બાવાનો ‘વિહંગ’ પ્રત્યે પ્રેમ તથા જ્ઞાનપ્રદાન, ડૉ. પ્રભુદાસ ઠક્કર
તથા ડૉ. બલરના સદ્ભાવ અને હુંફ, સંપાદક મંડળનાં સૂચનો અને
સહકાર તથા કુટુંબીજનોનો પ્રેમ; એ સર્વેનો, ‘વિહંગ’ને દસ વર્ષની
દીર્ઘ સફરના અંતે આ મુકામ સુધી પહોંચાડવામાં મહત્વનો ફાળો રહ્યો
છે.

આ ઉપરાંત, શ્રી શાંતિભાઈ વરૂનો નિયમિત લેખપૂર્તિ માટે,
શારદ પ્રકાશનના શ્રી શશિકાન્તભાઈ નાયકનો સતત સાથ અને
તકનીકી માર્ગદર્શન માટે, શારદા મુદ્રણાલયના શ્રી રોહિતભાઈ
કોઠારીનો ‘પ્રીન્ટીંગ’ના કાર્યમાં આત્મીય સહાય માટે, શરૂઆતમાં શ્રી
મુકેશ આચાર્ય અને હાલમાં ‘પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ’ના શ્રી
સમીર શુક્લ તથા શ્રી મનોજ ધોળકિયાનો રંગીન મુખપૃષ્ઠની સજાવટ
માટે તથા શ્રી મનોજભાઈ સોનીનો ‘એ. બી. જવેલર્સ’ની વિજ્ઞાપન થકી
આર્થિક સહાય કરવા બદલ આભાર માનું છું.

પ્રથમ અંકના પ્રાસ્તવિક લેખમાં મેં લખ્યું હતું કે, આ સામયિકનો
હેતુ ત્રિવિધ છે; ‘સંવાદ’, ‘સંચય’ અને ‘સંશોધન.’ આજે દસ વર્ષ
પછી એક આત્મસંતોષ સાથે કહી શકું કે, ‘વિહંગ’ પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચે
સેતુ બાંધવાનો તેનો પ્રથમ હેતુ સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ કરી શક્યું છે.

ગુજરાતના ખૂણેખૂણેથી પક્ષીવિષયક માહિતી પ્રાપ્ત કરતા
રહેવાની સાથે ‘વિહંગે’ અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકોનાં અવલોકનો,
ટિપ્પણી અને માહિતીસભર લેખોને સમાજના બહોળા વર્ગ સુધી
પહોંચાડવાનું અસરકારક યોગકર્મ કર્યું છે. આજે ‘વિહંગ’ ગુજરાતની
પક્ષીસૃષ્ટિ અંગેનાં સાહિત્ય માટે એક અગત્યનો સંદર્ભસ્ત્રોત બની
શક્યું છે.

‘સંશોધન’ અને ‘પક્ષીસંરક્ષણ’, એ બંને પક્ષીવિજ્ઞાનનાં
અગત્યનાં પાસાં છે. ‘વિહંગ’નું પ્રદાન આ ક્ષેત્રમાં આડકતરું પણ

નોંધપાત્ર રહ્યું છે. 'વિહંગ' થકી ઊભી થયેલી જાગૃતિએ ઉદ્દીપકનું કાર્ય કર્યું છે. અનેક પક્ષીમિત્રો વ્યક્તિગત રીતે કે કોઈ સ્થાનિક સંસ્થા દ્વારા પક્ષીસંરક્ષણના અભિયાનમાં યથાશક્તિ યોગદાન આપતા થયા છે.

'વિહંગ' પક્ષી-પ્રકૃતિસંરક્ષણ પર વધુને વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માંગે છે. પક્ષીનિરીક્ષણ તો જરૂરી છે જ પણ સાથે પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ સુરક્ષિત રહે તે જોવાની પણ ફરજ આપણી સૌની છે. જો પક્ષીનાં રહેઠાણો સુરક્ષિત રહેશે તો તેઓની સાથે જે તે નૈસર્ગિક પરિસરનું સમગ્ર જૈવિક વૈવિધ્ય, સુરક્ષિત રહેશે. 'વિહંગ'નો અભિગમ આ કુદરતી રહેઠાણોના પ્રશ્નો, ઉકેલ અને તે માટે જરૂરી લોકભાગીદારી તથા તંત્રની

જવાબદાર નીતિઓને પ્રાધાન્ય આપવાનો રહેશે.

'વિહંગ'ને હજી વધુ માહિતીપ્રદ, આકર્ષક અને ઉપયોગી બનાવવાનો અમારો પ્રયત્ન ચાલુ જ રહેશે. 'વિહંગ'ની લગભગ ૮૦ ટકા પ્રતો જ્યારે 'શુભેચ્છા પ્રત' તરીકે જાય છે ત્યારે, 'વિહંગ'નું આ સુંદર કલેવર જળવાઈ રહે તથા ઉત્તરોત્તર તેને વધુ ને વધુ આકર્ષક બનાવી શકીએ તે માટે હું પ્રત્યેક વાચકને નિયમિત લવાજમ તથા શુભેચ્છા ફાળો મોકલવા વિનંતી કરું છું. આજના સમયમાં પ્રકૃતિસંરક્ષણ ક્ષેત્રમાં અનુદાનો મેળવવા દુષ્કર છે. આપણે સૌએ સંઘબળથી જ 'વિહંગ'ની પાંખો વધુ સુદૃઢ કરવી પડશે.

તમે જાણો છો?

(૧) ગાલાપાગોસ ટાપુ પર લક્કડખોદની એક પણ જાતિ નથી, તેથી ઝાડના છાલ નીચેની ઈયળો (Grubs) ખાવા માટે તૂતીઓ (Finches)એ લાકડાની સળી કે કાંટાનો એક હથિયાર (tool) તરીકે ઉપયોગ કરવાનું શીખી લીધું છે. આવા જ એક ટાપુ 'ન્યુ કેલિફોર્નિયા'માં કાગડા થડની અંદર ઈયળના હલનચલનનો અવાજ સાંભળી જગ્યા નક્કી કરી સળીથી તેને બહાર કાઢીને આરોગે છે. આ કાગડા પોતાનું મનપસંદ હથિયાર હંમેશાં સાથે રાખે છે!

(૨) દક્ષિણ જર્મનીની એક ખીણમાંથી 'આર્કિઓપ્ટેરિક્સ'નાં ૧૫ કરોડ વર્ષ જૂના અશ્મિ મળ્યાં હતાં. આર્કિઓપ્ટેરિક્સ, ડાયનોસોર અને પક્ષીઓ વચ્ચેની કડી મનાય છે. આ અશ્મિ પાંખમાં ત્રણ નહોર હોવાનું સૂચિત કરતું હતું. કદાચ આ પ્રાચીન સરિસૃપો ઝાડ પર રહેતાં હોય અને ચઢવા-ઉતરવા માટે નખનો ઉપયોગ કરતા હોય. દક્ષિણ અમેરિકાનું એક પક્ષી (Hoatzin) પાણી ઉપર ઝૂકેલી ડાળીમાં માળો બનાવે છે. તેનાં બચ્ચાં ઈંડાંમાંથી નીકળે ત્યારે તેની પાંખમાં નહોર હોય છે. બચ્ચું પાણીમાં પડી જાય તો ફરી માળા સુધી પહોંચવા માટે આ નખ ખૂબ ઉપયોગી થાય છે.

(૩) શાહમુર્ગ (Ostrich)નો આહાર વનસ્પતિ, ઘાસ વગેરે છે. આ ખોરાકને ઢળવા (grinding) માટે તે લીસા પથ્થર ગળી જાય છે; જેનાથી ખોરાક પચવામાં સહાય મળે છે. ઓસ્ટ્રેલિયન નાની ડૂબકી પોતાના ખરેલાં પીંછાં ગળે છે, અને બચ્ચાંને પણ આપે છે. આ પીંછાં તેના જઠરમાં આવરણ બનાવી માછલીનાં હાડકાંથી રક્ષણ પૂરું પાડે છે.

(૪) ટીસા (Buzzard) ૩૦૦ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈથી ઘાસમાં રહેલું સસલું જોઈ શકે છે. ગીધ ૧૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએથી પણ પોતાનો ખોરાક શોધી શકે છે. લરજી (Kestrel) પારજાંબલી કિરણો જોઈ શકે છે; તેથી તે હવામાં એક જગ્યાએ ઊડી (hovering) નીચે ઉંદરની લઘુશંકાની નિશાની પરથી ઉંદરને પકડે છે. ટ્રીનીદાદના વર્ષા-વનમાં વસતું 'ટર્કી' ગીધ (હવે યુ.એસ.એ.માં પણ સામાન્ય થઈ ગયું છે) અડધો માઈલ દૂરથી પણ ખોરાકની ગંધ મેળવી લે છે. આ માટે તે ચાંચ પર ખુલ્લાં મોટાં નસકીરાં ધરાવે છે.

(૫) 'આફ્રિકન કાઉન ઈંગલ'ની પાંખો ૩ ફૂટનો વિસ્તાર ધરાવે છે. તે પોતાનાથી ૪ ગણા વજનના 'વાર્વિટ મંકી'ને પંજામાં પકડી માળામાં બચ્ચાંને ખવડાવવા માટે લઈ જાય છે. 'લેમરગીયર'નો ખોરાક હાડકાની અંદરનો માવો (bone marrow) છે. હાડકાને તોડવા માટે ઊંચે લઈ જઈ તે ખડક પર જરૂર પડે તો ૫૦ વાર પછાડે છે. ગોશોક - બાજ જંગલ-ઝાડી વચ્ચે ઊડવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. ક્યારેક તો તે ઝાડી વચ્ચે દોડીને પણ ઊંદર પકડે છે.

(સ્રોત : લાઈફ ઓફ બર્ડ્ઝ, ડેવિડ એટનબરો)

સંકલન : અશોક મશરૂ

માલ્યું તેળું સ્મરણ..

લાલસિંહ રાઓલ

પ્રસ્તાવના

(મારા જેવા જૂના ઘણા પક્ષીનિરીક્ષકો શ્રી લલકુમાર ખાયરને 'સાહેબ' તરીકે ઓળખે છે. મારા આ લખાણમાં તેમનો ઉલ્લેખ હું 'સાહેબ' શબ્દથી જ કરીશ.)

વરસોથી નહીં દાયકાઓથી સાહેબ મે-જૂનમાં મનાલી (હિમાચલ પ્રદેશ)માં પ્રકૃતિ પરિચય શિબિરો યોજે છે. ભારતમાં તો આવા શિબિરોના તેઓશ્રી આઘ પ્રવર્તક છે. તે નિમિત્તે ઉનાળામાં હું અનેક વાર તેમની સાથે મનાલી ગયો છું. હમણાં થોડાં વરસોથી તેઓ ઓક્ટોબર-નવેમ્બર અને ક્વચિત્ ડિસેમ્બરમાં પણ વસિષ્ઠ (મનાલી પાસેનું ગરમ પાણીના ઝરાવાળું ગામડું) રહેવા જાય છે. તે વખતે ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ મને અવારનવાર આપ્યા કરે. હું રહ્યો મુઠી હાડકાનો ટાઢવલો માણસ. શિયાળામાં વસિષ્ઠ (મનાલી) જવાની હિંમત ક્યાંથી લાવવી? સાહેબ મને ઘણી વાર કહેતા કે, "આ મહિનાઓમાં મોટા ભાગે ત્યાંનું વાતાવરણ નિરબ્ધ હોય. સૂર્યપ્રકાશ ભરપૂર મળે, આથી તમે માનો છો તેવી ઠંડી ત્યાં હોતી નથી."

મને થયું એસી તો પૂરા થઈ ગયા. જીવનના આ સંઘ્યાકાળે છેવટે એક વાર વસિષ્ઠની હેમંત-શિશિરનો અનુભવ ભલે થઈ જાય! વળી હિમવર્ષા (snowfall) જોવાની તક કદાચ મળી જાય એવી ઊંડી ઊંડી આશા યે ખરી.

અમદાવાદથી દિલ્હી જવાનો ધસારો એવો કે બે મહિના અગાઉ રેલવેનું 'રિઝર્વેશન' કરાવી લેવું પડે. તા. ૧૩-૧૦-૦૬ના રોજ સાંજના પાા વાગે રાજધાની એક્સપ્રેસમાં અમે નીકળ્યા. બીજા દિવસે દિલ્હી. અમારી ટિકિટ ચંદીગઢ સુધીની હતી. દિલ્હીમાં થોડા કલાક ગાળ્યા. પછી બીજી એક્સપ્રેસમાં રાત થતા થતામાં ચંદીગઢ પહોંચ્યા. ત્યાં સાહેબના દીકરી-જમાઈના ઘરે બે રાત રોકાઈ આરામ કર્યો.

મનાલી તો હું ઘણી વાર ગયો છું. દિલ્હી સુધી ગાડીમાં અને ત્યાંથી બસમાં. બસ દિલ્હીથી સાંજના પાા-૬ આસપાસ ઊપડતી. દિવસનો ઉજાસ હોય ત્યાં સુધી હરિયાણા પંજાબનો સપાટ પ્રદેશ જોવા મળે. બાકીની સફર રાતમાં થાય. આથી હિમાચલનો એ પ્રદેશ જોવા વિનાનો રહી જાય. મને આ બાબત ખટકે, પણ બીજો ઉપાય નો'તો.

ગાડીની કે બસની મુસાફરી દરમ્યાન હું ભાગ્યે જ વાંચું. અજવાળુ હોય ત્યાં સુધી આસપાસનો પ્રદેશ જોવા કરું. ચંદીગઢથી અમે તા. ૧૬-૧૦-૦૬ના રોજ સવારના ૮ા વાગે ટેક્સીમાં વસિષ્ઠ-મનાલી જવા નીકળ્યા. સાંજના પાા વાગે ત્યાં પહોંચ્યાં. અકરાંતિયાની જેમ આસપાસનો પ્રદેશ આંખથી હું આરોગતો રહ્યો. સાહેબ તો ભૂગોળના ખાંટુ! આસપાસના મુલક, નદી, પહાડની સમજ મને આપતા રહે. સતલજ જોઈ. ભાખરા-નાંગલ સરોવરનો

ઉપરવાસનો હિસ્સો જોયો. થોડા અપવાદ સિવાય આખો રસ્તો બહુ સારો. ટેક્સીમાં આગલી સીટમાં યુવાન ડ્રાઈવર અને તેનો મિત્ર, પાછલી સીટમાં સાહેબ અને હું. આખી મુસાફરી બહુ આરામદાયક રહી. આ સમગ્ર પ્રદેશ દિવસે જોવાની મારી વરસોની અતૃપ્ત ઝંખના પૂરી થતાં હું બહુ ખુશ થયો.

વસિષ્ઠમાં સાહેબની જમીન છે. તેમાં સરસ 'લેન્ડસ્કેપીંગ' કરીને ફળભાગ કર્યો છે. આરામથી રહી શકાય અને નગાધિરાજને માણી શકાય તેવી યોગ્ય જગ્યાએ મકાનો બાંધ્યા છે. સાહેબની જમીનની બાજુમાં જ મોટું નાળું છે. તેરેક હજાર ફૂટની ઊંચાઈએથી નાના મોટા ધોધરૂપે તે નીચે આવે છે. ઉનાળામાં બરફ ઓગળે તેથી બે કાંઠે જોશભરે ધસમસતા આવતા તે નાળાનો દમમ જોવા જેવો. તેનો ધોષ સાંભળવા જેવો. ઉનાળા-ચોમાસામાં મોટા ભાગનો બરફ ઓગળી જાય. ઓકટોબરમાં તે નાળું ચાલુ હતું ખરું, પણ શીણકાય થઈ ગએલું.

વસિષ્ઠના એ મોટા નિવાસમાં વસનાર અમે બે. સાહેબની મહેમાનગતિ અને ભોજન વ્યવસ્થા બાદશાહી. જે રૂમમાં મારો ઉતારો હતો ત્યાંથી ચોવીસેય કલાક ૧૮-૨૦ હજાર ફૂટ ઊંચી હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળા દેખાયા કરે. તેને જોયા જ કરીએ તોય ધરવ ન થાય. પણ એક વસ્તુ મને અકળાવે. મારે કાંઈ ને કાંઈ લખવું એવી સાહેબની રોજેરોજ આગ્રહભરી ટકોરનો મારે સામનો કેમ કરવો? કાંઈ નહીં તો છેવટ તેમની એ ટકોરનું પુનરાવર્તન અટકાવવાય મારે કાંઈક લખવું જોઈએ એમ મને થયા કરે. પણ 'ખાટલે મોટી ખોટ કે એક પાયો જ ન મળે.' લખવું શું એ મારી મોટી વિમાસણ. તેમની આગળ હું મારી આ નબળાઈ અનેક વાર કબૂલું. છતાં ત્રણ અઠવાડિયાના વસિષ્ઠનિવાસ દરમ્યાન રોજેરોજ સાહેબ મને મીઠાશર્થી પાનો ચડાવ્યા કરે. તેમના આગ્રહ ચાલુ જ હોય. "કાંક તો લખો જ. કાંઈ ન સૂઝે તો છેવટ સંસ્મરણો, તમારી 'હોબી' (પક્ષીનિરીક્ષણના શોખ) વિશેના અનુભવો લખો, મિત્રો સાથેના પ્રસંગો લખો. પ્રકૃતિપરિચયના આપણી શિબિરો વિશે લખો. બસ કાંઈક તો લખો ને લખો."

"લખવા જેવા અને વાંચવા ગમે તેવા ખાસ અનુભવો નથી", એમ કહી હું ટાળ્યે રાખું. પણ સાહેબ માને તો ને? મારે કાંઈક ને કાંઈક રોજે રોજ લખતા રહેવું એવો વરસોથી તેમનો આગ્રહ છે. વસિષ્ઠ (મનાલી) જવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે હંમેશ મારે તેનો સામનો કરવો પડશે એ હું જાણતો હતો. છેવટે વિચાર્યું કે છોડો છોડાવવા માટેય હવે કાંઈક લખ્યા વિના નહીં ચાલે, તે વિના સાહેબ મને નહીં છોડે.

ખૂબ અવઢવ બાદ આડાઅવળા જે કાંઈ વિચારો આવવા લાગ્યા તેને ટપકાવવા માંડ્યા. આ લખાણોમાં હું ઊણો ઊતરીશ તો 'ગમિષ્યામિ ઉપહસ્યતામ્' (હાસ્યાસ્પદ બનીશ) એ કવિ કાલિદાસની ઉક્તિ મારા મગજમાં ધુમરાયા કરતી હતી. સાહેબની રોજેરોજની ઉઘરાણીના કારણે શરૂ કર્યા વિના છૂટકો નો'તો. સાહેબ મને અનેક વાર સમજાવતા રહે કે "લખવું એ એક જાતની માનસિક કસરત છે. સુખમ પડી રહેલા મગજના 'સેલ' (cells) એનાથી સક્રિય થાય છે, તેથી વૃદ્ધાવસ્થા મોડી આવે છે." લખવાની શરૂઆત કરવા માટે બોલપેન હાથમાં લીધી તો ખરી પણ લખાશે કે નહીં, કેવું લખાશે એ વિચારે મૂંઝવણ થતી.

બીજી એક વાતે ય ચિંતા થવા લાગી. સાહેબના અત્યાગ્રહને વશ થઈને આ આત્મપુરાણ 'વિહંગ'ના વાચકોને માથે ઝીંકું છું, એટલે મને-કમને તેમને એ સહી લેવું તો પડશે. 'વિહંગ' વાચકોની કિશોર અને યુવા પેઢી તે સાઘંત વાંચશે ખરી? જો વાંચશે તો તેમને માથાનો દુઃખાવો તો નહીં થઈ જાય ને? માની લઉં છું કે કટાણું મોઢું કરીને જેમતેમ કરી તેઓ તે વાંચી નાંખશે. આવું લખવા માટે તેઓ ક્યાં મને રૂબરૂ ઠપકો આપવા આવવાના છે? હા, 'વિહંગ'માં પોતાના આવા પ્રતિભાવો આપે - કદાચ. મોઢું મન રાખીને મારી આ ગુસ્તાખીને તેઓ નિભાવી લેશે એ આશાએ દીધે રાખું છું. તો 'ક્ષમસ્વ'.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

વિહંગાવલોકન

લલકુમાર ખાયર

‘લીટલ બ્રાઉન પઝલ’ (ગયા અંકથી ચાલુ)

મને ગમતી બીજી ત્રણ ફડકફૂટકીઓ (Prinias) કાંટ અને વીડીઓમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રની ડુંગરાળ ભૂમિ આ કારણે એમના માટે આદર્શ નિવાસસ્થાન છે. આ ત્રણ ફડકફૂટકીઓ નાની ફડકફૂટકી (Franklin’s Prinia), લાલભાલ ફડકફૂટકી (Rufous-fronted Prinia) અને મોટી ફડકફૂટકી (Jungle Prinia).

ત્રણમાં સૌથી નાનું કદ ધરાવતી નાની ફડકફૂટકી ટૂંકી પૂંછડીની ક્ષતિપૂર્તિ જાણે કે પોતાની ધ્યાન ખેંચે એવી ઊંચીનીચી ઉડાનથી કરી દે છે. એને ખુલ્લી જગ્યા પર બેસવું પસંદ છે. અને એ સતત રણકારભર્યું ગીત ગાયા કરે છે. ચોમાસામાં ઊગી નીકળતી મોટાં પાનવાળી વગડાઉ વનસ્પતિમાં એ મિશ્ર શૈલીનો માળો બનાવે છે, જેમાં દરજ્જા જેવી સિલાઈ ઉપરાંત અન્ય ફડકફૂટકીઓ જેવી ઘાસની કોથળી પણ જોવા મળે છે. નાની ફડકફૂટકીનો નર શ્વેત છાતી પર ભૂખરો પટ્ટો ધરાવે છે, જે એની ઓળખની સરસ નિશાની છે. આ નાનકડાં પક્ષીઓની તસવીર લેવામાં મેં ઘણી આનંદદાયક પળો વીતાવી છે.

લાલભાલ ફડકફૂટકીના માળાને નિહાળવામાં અને તેની તસવીરો લેવામાં પણ મેં ઘણો સમય ગાળ્યો છે. ઘાસના દડા જેવા તેના માળામાં એક પડખે દરવાજો રાખેલો હોય છે. આ માળો હમેશાં કોઈ કાંટાળા ઝાંખરાની નીચે ઊગેલા ઘાસમાં લગભગ જમીનસરસો બનાવેલો હોય છે.

મોટી ફડકફૂટકીનો માળો ગૂંથેલા ઘાસની કોથળી જેવો હોય છે. આ માળો સામાન્ય રીતે ઊંચા ઘાસમાં જોવા મળે છે. પાન ફડકફૂટકીનો માળો પણ એવો જ હોય છે, પણ એ ચિયામાં માળો બનાવે છે. પાન ફડકફૂટકીનો માળો આસાનીથી દૃષ્ટિગોચર થતો નથી!

પ્રજનનકાળમાં મોટી અને નાની ફડકફૂટકી પ્રણયપ્રદર્શન કરે છે, જેમાં ઊંચી-નીચી ઉડાન અને રણકાર જેવા બોલના સતત ઉચ્ચારણનો સમાવેશ થાય છે.

બદામી ફડકફૂટકી (Brown Prinia)નો પરિચય મને ગઢવાલના પહાડી પ્રદેશના મારાં આરંભિક ભ્રમણો વખતે થયો. પ્રમાણમાં મોટા કદની અને ઘેરા રંગવાળી આ ફડકફૂટકીના દેહની ઉપરના ભાગે ઊભા લીટા (streaks) જોવા મળે છે. બીજી ફડકફૂટકીઓની માફક બદામી ફડકફૂટકી પણ ખુલ્લા સ્થાન પર બેસી સતત બોલવાની ટેવથી અને ઝડપી ઊંચીનીચી ઉડાનથી ધ્યાન ખેંચે છે. એની લાંબી પૂંછડીથી જાણે એની સમતુલા ન જળવાતી હોય તેવો આભાસ થાય છે.

નાનકડી રણ ફડકફૂટકી (Graceful Prinia)ને નિહાળવાની મને ખૂબ ઈચ્છા હતી. અર્ધરણ પ્રદેશોનું નિવાસી આ પક્ષી નાનાં ઝાંખરા અને ઘાસનાં ભોથાંમાં ફરતું જોવા મળે છે. લગભગ કીટક જેવો અવાજ અને લાંબી પૂંછડી ધરાવતું આ મજાનું નાનકડું પંખી મેં કચ્છના અખાતમાં આવેલા પરવાળાના ટાપુઓમાં જોયું; જ્યાં એ

રેતીના ઢૂવામાં ઊગેલા ઊંચાં ઘાસમાં ફરતું દેખાય છે.

આપણી સ્થાનિક નિવાસી એવી આ બધી કુત્કીઓ પોતાનું વિશિષ્ટ નિવાસસ્થાન (niche) ધરાવે છે અને ચોક્કસ પ્રકારની વનસ્પતિમાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે. વનસ્પતિના વિનાશથી ભૂમિ નુન બની છે તેની માઠી અસર આ કુત્કીઓ પર પણ પડી છે. અગાઉ વ્યાપક રીતે અને બહોળી સંખ્યામાં જોવા મળતી કુત્કીઓ હવે છૂટીછવાઈ દેખાય છે. બિનસેન્દ્રિય રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશક દવાઓના અનિયંત્રિત ઉપયોગથી આ સમસ્યા વધુ વકરી છે.

પક્ષીનિરીક્ષણના પ્રારંભકાળમાં કુત્કીઓને ઓળખવી અઘરી લાગે. પણ એ તમામની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ અને નિવાસસ્થાનની પસંદગી એમને ઓળખવામાં મદદરૂપ થતી હોય છે.

પક્ષીઓના સંદર્ભે બે વિશિષ્ટ પારિભાષિક શબ્દો વપરાતા હોય છે : 'Jizz', એટલે કે પક્ષીની લાક્ષણિકતા કે ખાસિયત, અને 'niche' (એટલે કે પક્ષીનું પસંદીદા નિવાસસ્થાન). આ બંને બાબતો પક્ષીને ઓળખવામાં ઉપયોગી બનતી હોય છે. હું વર્ષોથી કહેતો આવ્યો છું કે ખેતી કે વૃક્ષઉછેરમાં એકવિધતા (monoculture) ન જ હોવી જોઈએ. એનું કારણ એ છે કે આવી એકવિધતાથી પક્ષીઓનાં નિવાસસ્થાનોનો વિનાશ થાય છે. કુદરતના એક સાવ નાનકડા એકમમાં પણ કેટલું અપાર જૈવિક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે! પરંતુ 'મોનોકલ્ચર' એટલે આ વિવિધતાનો વિનાશ. એ જ રીતે જંતુનાશકોના ઉપયોગથી કીટકોનો કે તેની ઈંધળોનો આહાર કરતાં પક્ષીઓને હાનિ પહોંચે છે.

મુખ્યત્વે કણભક્ષી એવાં સુગરી, તૂતી વગેરે પક્ષીઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાંને તો વર્ષાઋતુમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ બનતા કીટકોનો જ આહાર આપે છે. વનસ્પતિને એના પૂર્ણ વૈવિધ્યમાં પુનઃસ્થાપિત કર્યા વગર સંરક્ષણપ્રવૃત્તિ અધૂરી જ રહેવાની.

છેલ્લા કેટલા સમયમાં પક્ષીઓના નામકરણમાં એકાધિક પરિવર્તનો કરાયા છે. પહેલાં 'રેન-વોર્લ્ડર' તરીકે ઓળખાતી કુત્કીઓને હાલમાં 'લોંગ-ટેઇલ્ડ વોર્લ્ડર' કે 'પ્રિનિયા' પણ કહેવામાં આવે છે. ભારતીય ઉપખંડમાં ફડકકુત્કીની બીજી આશરે અડધો ડઝન જેટલી પ્રજાતિઓ છે, જેને નિહાળવા માટે હિમાલયની ગોદમાં આવેલા તરાઈના જંગલોની તેમ જ ગંગાનાં મેદાનના કાદવિયા પ્રદેશની મુલાકાત લેવી પડે. પૂર્વ હિમાલયમાં દરજીડાની બીજી બે પ્રજાતિ છે - જે આકર્ષક રંગો ધરાવતી હોઈ 'બ્રાઉન પઝલ'ની શ્રેણીમાં નહીં આવે! જો કે, હકીકતે ફડકકુત્કીઓની ઓળખ પણ અઘરી નથી. પણ એના જ કુળના અન્ય પક્ષી ખરેખર સમસ્યારૂપ છે! આ બધાં યાયાવરો હિમાલયની પર્વતશૃંખલામાં જુદી જુદી ઊંચાઈ પર પ્રજનન કરે છે; અને શિયાળો હિમાલયની દક્ષિણે વીતાવે છે. પરંતુ આ પક્ષીઓ વિશે આપણે હવે પછી ચર્ચા કરીશું. (ક્રમશઃ)

(Indian Birds, Vol.3, No.2, March-April
2007 અંકમાંથી સાભાર, અનુ. મંદિતા મુનિ)

૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૪૦૦૪

નેપાળમાં ગીધની વસ્તીમાં વધારો

નેપાળમાં ગત દશકામાં ગીધની વસ્તીમાં થયેલા નાટકીય ઘટાડા પછી હવે તેની સંખ્યા વધી રહી છે. 'બર્ડ કન્ઝર્વેશન, નેપાળ (BCN)' દ્વારા એવી માહિતી રજૂ થઈ છે કે, એ વિસ્તારમાં ગીધ માટે ખોરાક પૂરા પાડવાનાં કેન્દ્રો શરૂ કર્યા બાદ, છેલ્લા એક વર્ષમાં માળાની સંખ્યા બમણી થઈ ગઈ છે. (Down to Earth, April 30, 2007).

'નારાયણી ચિતવન રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન'ના નવલપરાસી જિલ્લામાં આવતા 'બફર ઝોન' વિસ્તારમાં અત્યારે ગીધના ૩૦ માળા છે; ૨૦૦૬માં માત્ર ૧૭ જ માળા હતા.

ગીધ માટે ઊભાં કરેલાં 'જટાયુ અન્ન ક્ષેત્રો' જે ત્યાંના લોકો દ્વારા સંચાલિત છે, ત્યાં ઢોરના ડાઈકલોફેનાક-મુક્ત ભામ (dead body) નાંખવામાં આવે છે. અભ્યાસ દ્વારા એવું તારવવામાં આવ્યું છે કે, ઢોરના મૃતદેહો મારફત ગીધના શરીરમાં, 'ડાઈકલોફેનાક'નું પ્રમાણ જે વધી ગયું હતું તે હવે ઓછું થઈ ગયું છે.

(સ્રોત : 'ડાઉન ટુ અર્થ' તા. ૧૫-૨-૦૮માંથી સાભાર)

હાલમાં પ્રાપ્ય પક્ષીનિરીક્ષણ માટેની અલગ અલગ 'ફિલ્ડગાઈડ'માં જુદાં જુદાં અંગ્રેજી નામનો ઉપયોગ થયો છે. આનાથી ગૂંચવણ સર્જાય છે, કારણ કે આપણે સ્વ. શ્રી સલીમ અલી દ્વારા વપરાયેલાં અંગ્રેજી નામથી વધુ પરિચિત છીએ. આ ગૂંચવણ ઓછી કરવા મનાકદન અને આશિષ પિટ્ટી (૨૦૦૨) દ્વારા નવેસરથી એક પ્રમાણભૂત યાદી તૈયાર કરવામાં આવી, જે. બી.એન.એચ.એસ. વડે સ્વીકારાઈ છે. આપણી રાજ્યકક્ષાની સંસ્થા 'પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત' (BCSG) વડે પણ તે યાદીનો ઉપયોગ કરવાનું નક્કી થયું છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને હવેથી 'વિહંગ'માં પક્ષીઓની ઉપરોક્ત યાદીનાં 'કોમન' અંગ્રેજી નામનો ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. - સં.

પરપિતૃત્વની અસામાન્ય ઘટના

તા.૨૪ જુલાઈ, ૨૦૦૮ના રોજ મારા એક તસવીરકાર મિત્ર પ્રવીણ ઈન્દ્રેકરનો ફોન આવ્યો અને પ્રશ્ન કર્યો કે શ્વેતનયના (Oriental White-eye) દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)નાં બચ્ચાંને ખવડાવે એવું બને? જવાબમાં મેં ના પાડી અને કોયલકુળની ઉસ્તાદી સમજાવી. એમણે 'ઈ-મેલ'થી ફોટો મોકલી, ઓળખી બતાવવા જણાવ્યું. તત્કાલે જોતાં જ મારા અચંબાનો પાર ના રહ્યો અને તરત જ એમને આવી જવલ્લે જ જોવા મળતી ઘટનાના સાક્ષી થવા માટે હાર્દિક અભિનંદન આપ્યા.

એ જ મિત્રના સહકારથી હું બીજા દિવસે સવારે અરણ્ય-ઉદ્યાન કે જે સાબરમતી નદીના કિનારે આવેલા ઈન્દ્રોડા પાર્કના પૂર્વ તરફનો ભાગ છે ત્યાં ગયો. મનમાં બીક હતી કે જવલ્લે બનતી ઘટના જે પ્રવીણભાઈને જોવા મળી હતી તે વારંવાર તો કેવી રીતે બને? મને કદાચ જોવા ન પણ મળે! ઉદ્યાનની અંદર ઝાંપાથી ૧૦૦ મીટરથી ઓછા અંતરે રસ્તાને અડીને આવેલા એક ઝાડ (કયું ઝાડ? - સં.)ની લટકતી ડાળીમાં જમીનથી ૬ થી ૭ ફૂટની ઊંચાઈએ દૂધરાજનો માળો હતો. માળામાં ૩ બચ્ચાં હતાં અને નર દૂધરાજ એમને ખવડાવતો હતો. માળાની જમણી બાજુએ લગભગ એટલી જ ઊંચાઈએ શ્વેતનયનાનો માળો હતો અને યુગલનું એક સાથી તેમાં બેઠેલ હોઈ ઈંડાં સેવવાનું કામ ચાલુ હોવાની પ્રતીતિ થઈ. નર દૂધરાજના ગયા પછી થોડી જ વારમાં બીજી શ્વેતનયના આવી અને દૂધરાજના બચ્ચાને ખવડાવવા લાગી. કેવું આશ્ચર્ય!

અહીં અમે લગભગ દોઢ કલાક રોકાયા એ દરમિયાન જોયું કે બે દૂધરાજ (તપખિરિયા રંગના) વારાફરતી બચ્ચાંને ખવડાવવા આવતા હતા અને વારંવાર શ્વેતનયનાને માળા પરથી દૂર હાંકી કાઢતા હતા! એટલું જ નહીં, માદા દૂધરાજને પણ નજીક આવવા દેતા નહોતા! શ્વેતનયનાના યુગલમાંથી એક સતત પોતાના માળા ઉપર બેસી ઈંડાં સેવવાની ફરજ પૂરી કરતું હતું અને ફરજમાંથી મુક્ત થયેલું બીજું પંખી દૂધરાજનાં બચ્ચાંને ખવડાવતું હતું.

શોબિગી (Common Iora)નો માળો પણ દૂધરાજના માળાની ડાબી બાજુએ થોડી વધુ ઊંચાઈએ ૩ મીટરથી ઓછા અંતરે હતો, પણ એ યુગલને બાજુમાં બનતી ઘટના સાથે નિસ્ખત ન હતી.

સાંજે શ્રી લવકુમાર સાહેબને 'ઈ-મેલ'થી ફોટા મોકલાવ્યા અને ઘટના વર્ણવી. એમણે મારા કુતૂહલનો જવાબ નીચે મુજબ આપ્યો :

(૧) શ્વેતનયનાનો માળો દૂધરાજના માળાની બિલકુલ નજીક હોઈ, ઈંડાં સેવવાનું કામ નહીં કરનાર સાથીએ માતૃત્વ અથવા પિતૃત્વની અંતઃપ્રેરણા (instinct) દૂધરાજનાં બચ્ચાંના ખુલ્લા મોં જોઈને વ્યક્ત કરી હોઈ શકે. આ જ લાગણી શ્વેતનયનાનાં પોતાનાં બચ્ચાં થયા પછી જોવા મળે છે કે કેમ તે જોવું રહ્યું! કદાચ એવું ના પણ બને.

(૨) બે નર દૂધરાજ બચ્ચાંને ખવડાવતા હતા કેમકે જે નર જોડું બનાવવામાં નિષ્ફળ રહ્યો હોય તે પોતાનું પિતૃત્વ વ્યક્ત કરવા ખવડાવતો હશે.

(પરંતુ, જે નર જોડું બનાવી શક્યો તે પોતાની

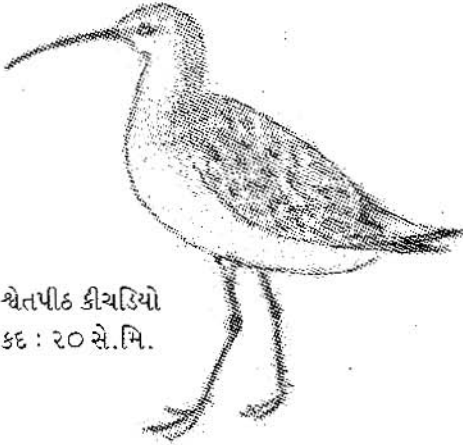
જોડીદાર માદાને પોતાનાં જ બચ્ચાંને કેમ ખવડાવવા ન દે અને તેને બદલે ત્રાહિત નરને કેમ ખવડાવવા દે તે રહસ્ય સમજાય તેવું નથી. - સં.)

ડૉ. આર. બી. બલર, ડૉ. રેખા આર. બલર
૧૦એ, સ્વીટ હોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ટેકરા,
આંબાવાડી, અમાવાદ ૩૮૦૦૧૫

પ્રજનન પોષાકમાં શ્વેતપીઠ કીચડિયો

તા. ૨૨-૬-૨૦૦૮ના રોજ બત્રી (કચ્છ)માં છારી ઢંઢ ખાતે ૮ શ્વેતપીઠ કીચડિયા (Curlew Sandpiper)

શ્વેતપીઠ કીચડિયો
કદ : ૨૦ સે.મિ.

જોયા. આ તમામ કીચડિયા પ્રજનન પોષાકમાં હતા.

આ ઉપરાંત છારી ઢંઢ ખાતે ૨૫૦ જેટલા મોટા ગડેરા (Black-tailed Godwit) પણ જોવા મળ્યા હતા. છારી ઢંઢ જળપ્લાવિત વિસ્તારનું ક્ષેત્રફળ આ સમયે આશરે ૨ ચો.કિ.મી.નું થઈ ગયું હતું અને તેનું પાણી ભાંભરું (Brackish) થઈ ગયું હતું. છારી ઢંઢમાં ૧૨૦૦૦ જેટલાં મોટાં અને નાનાં હંજ (Greater and Lesser Flamingo), ૫૦૦ પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) અને ૪૧૯ ચમચા (Eurasian Spoonbill) પણ હતા. અહીં પ્રજનન પોષાકમાં સજ્જ કાશ્મીરી વાબગલીઓ (Whiskered Tern) પણ જોવા મળી હતી.

❖ કચ્છમાં કેટલાંક નિરીક્ષણો

- ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૭માં હોડકો (કચ્છ) ખાતે રણ

ચંડૂલ (Greater Hoopoe-Lark) જોયું

- રણનાં પક્ષીઓ માટે જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર સુધીનો

સમયગાળો એકદમ વ્યસ્ત હોય છે. નૈઋત્યથી આવતું ચોમાસું વનસ્પતિ અને કીટકસમૃદ્ધિમાં વિપુલ વધારો કરે છે અને સ્થાનિક પક્ષીઓ આ સમયે પ્રજનન કરી તેનો પૂરેપૂરો ફાયદો મેળવે

છે. ધ્રંગ (કચ્છ) ખાતે એક નાનકડા જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં સુગરીની બે જાતને માળો બનાવતી જોઈ. એ સાથે જ ત્યાં પાન.ફડકફુટકી (Plain Prinia)ને માળો બનાવવા માટે ઘાસના તણખલાં એકઠાં કરતી જોઈ. કચ્છમાં આ સમયે અન્ય ફડકફુટકીઓ પણ પ્રજનનમાં વ્યસ્ત છે. નાની ફડકફુટકી (Franklin's Prinia) કાંટ પ્રદેશ અને ખેતરોની વાડમાં માળા બનાવીને બચ્ચાં ઉછેરે છે. લાલભાલ ફડકફુટકીને (Rufous-fronted Prinia) નલિયાના ઘાસિયા પ્રદેશમાં અને ફોટો મહાદેવની આસપાસ પ્રજનનકાર્યમાં રત થયેલી જોઈ.

- તા. ૨૭ જુલાઈ, ૨૦૦૮ના રોજ ફોટો મહાદેવની વનરાઈમાં ૩ કાબરી રામચકલી (Pied Tit) જોવા મળી. તે જ દિવસે ત્યાં પ્રજનનના વેશમાં સુસજ્જિત એક નર કાબરો રાજાલાલ (White-bellied Minivet) પણ જોયો.

- તા. ૨૯ જુલાઈ, ૨૦૦૮ના રોજ ધ્રંગ ખાતે મેં ૧ કાશ્મીરી ચાષ (European Roller) અને ૧૦ પતરંગા (Blue-cheeked Bee-eater) નિહાળ્યા. આ વટેમાર્ગુ પક્ષીઓ (passage migrants)નું ઋતુનું પ્રથમ આગમન છે. ઓગસ્ટ આવતાં કમ સે કમ ૫૦૦૦ જેટલા કાશ્મીરી ચાષ ઉપરાંત કુલૂંક (Common Cuckoo), દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher) અને નાચણ પિઠા (Rufous-tailed Scrub-Robin) પણ ઓગસ્ટથી સપ્ટેમ્બરના અંત સુધી કચ્છ જિલ્લામાંથી પસાર થશે.

- ૩૧ જુલાઈ, ૨૦૦૮. રણમાં ચોમાસું આવી ગયું છે. ૩૦ જુલાઈના રોજ વરસાદ પડ્યાં પછી પાંખવાળા

ક્રીટકોની પ્રજનન માટેની ઉડાન શરૂ થઈ ગઈ છે. વરસાદી ખાઓચિયામાંથી અબાબીલ કુળના પક્ષીઓ માળા બનાવવા માટે કાદવ એકઠો કરતાં જોવા મળે છે.

- ૩૧ જુલાઈ, ૨૦૦૮ના રોજ સારણનાથ પાટિયાં પાસે અબાલી (Dusky Crag-Martin), કેંચીપૂંછ

તારોડિયું (Red-rumped Swallow) અને તારોડિયું (Wire-tailed Swallow) માળો બનાવવા માટે કાદવ એકઠો કરતાં જોવા મળ્યાં.

- ૬ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ : નલિયાના ઘાસિયા પ્રદેશમાં હજી વરસાદ પડ્યો નથી. આ ઋતુમાં મને હજુ ખડમોર (Lesser Florican) જોવા મળ્યા નથી. જો કે એકાદ-બે છૂટાછવાયા આગમનના સમાચાર અવશ્ય છે. નલિયા ખાતે મોટો ઘુવડ (Eurasian Eagle-Owl) જોયો. તે ઉપરાંત

સાંજે સાડા પાંચના શુમારે એક નર ઘોરડ (Great Indian Bustard)ને પ્રણયપ્રદર્શન કરતો જોયો. એનાથી લગભગ ૨૦ મીટરના અંતરે એક છિંકારું (Chinkara) પણ જોવા

મળ્યું.

- ૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ : ધ્રંગ ખાતે કેંચીપૂંછ તારોડિયાં (Red-rumped Swallow)ની જોડીને માળો બનાવતી નિહાળી. મારા નિરીક્ષણ અનુસાર કચ્છમાં અબાબીલ કુળના પક્ષીઓમાં આ પ્રજાતિ સૌથી વધુ વ્યાપક અને સફળ ગણી શકાય. લગભગ દરેક અનુકુળ સ્થળે મેં એનું પ્રજનન નોંધ્યું છે. આ સ્થળે કેટલીક જોડીઓ બચ્ચાં ઉછેરી રહી છે, તો કેટલીક હજી કાદવ એકઠો કરીને માળો બનાવી રહી છે.

અત્યારે કાશ્મીરી ચાષ (European Roller), પતરંગા (Blue-cheeked Bee-eater) અને કુલુકંઠ (Common Cuckoo) જેવાં વટેમાર્ગીઓ (passage migrants)નું આગમન થઈ ચૂક્યું છે. દિવાળી માખીમાર (Spotted flycatcher), નાચણ પિટા (Rufous-tailed Scrub-Robin) અને દિવાળી શ્વેતકંઠ (Greater Whitethroat) હજી જોવા મળ્યાં નથી; પણ એમના આગમનનો સમય પણ આ જ છે. સારા વરસાદના કારણે મોસમી વનસ્પતિ અને ક્રીટકોનું બાહુલ્ય છે જેથી સ્થાનિક નિવાસીઓ, વટેમાર્ગીઓ અને યાયાવરોને પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક ઉપલબ્ધ બનશે.

શિયાળુ યાયાવરોમાંથી મોટો કાબરો પિટો (Variable Wheatear)ને તા. ૭ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ના રોજ જડેશ્વર ખાતે અને તા. ૯ ઓગસ્ટ ૨૦૦૮ના રોજ ધ્રંગ ખાતે નિહાળ્યું.

તા. ૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ના રોજ ધ્રંગમાં નકટા (Comb Duck)ની તસવીર લીધી.

❖ ધ્રંગમાં રેખાવાળી સુગરી

જુલાઈના અંત ભાગમાં ધ્રંગ (કચ્છ) ખાતે એક જ સ્થળ પર સુગરીની બે જાતોને માળો બનાવતી જોઈ. સુગરી (Baya Weaver) અને રેખાવાળી સુગરી (Streaked Weaver). મેં પ્રથમ વાર એક જ સ્થળ પર આ બન્ને સુગરીના માળા સાથે જોયા. બન્નેના માળા પોતપાતાના વિશિષ્ટ આકારથી અલગ ઓળખી શકાતા હતા. 'ઘા-બાજરિયા' તરીકે ઓળખાતી જલજ વનસ્પતિમાં આ માળા બનાવવામાં આવ્યા હતા. આ બે જાતિ વચ્ચે સરહદ (ter-

ritory) માટે કે માળાની સામગ્રી માટે વિખવાદ થતો દેખાયો નહીં.

ધ્રંગના આ જળપ્લાવિત ક્ષેત્રને ભૂગર્ભ સરવાણીથી પાણી મળ્યા કરે છે. પાણીનું આ સ્રોત પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે. બાજુમાં આવેલા મંદિર દ્વારા કબૂતર, હોલા અને અન્ય કણભક્ષી પક્ષીઓ માટે રોજ ચણ નાખવામાં આવે છે જેથી અહીં પૂરતો ખોરાક ઉપલબ્ધ રહે છે. ચોમાસાનો પ્રારંભ થયો હોવાથી જીવાત પણ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે.

જુગલકિશોર તિવારી

સેન્ટર ફોર ડેઝર્ટ એન્ડ ઓશન,
પો. મોટી વિરાણી, તા. નખત્રાણા, જિ. કચ્છ ૩૭૦૬૬૫

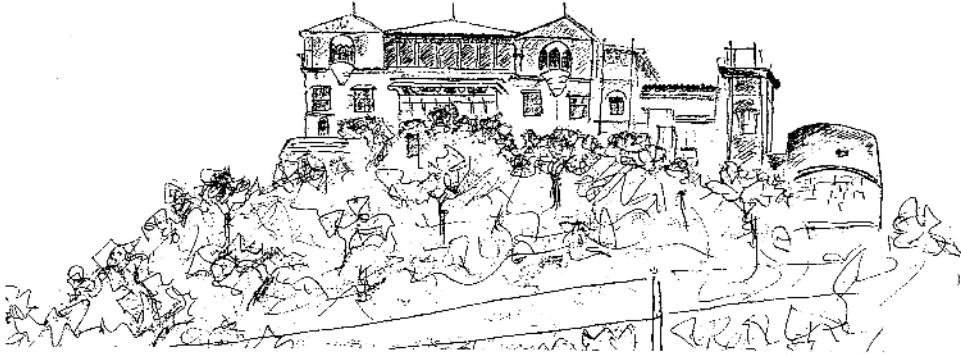
હિંગોળગઢની પ્રથમ મુલાકાત

- તા. ૧લી જૂન ૨૦૦૮ના રોજ હું ડૉ. મૌલિક વરૂ, શ્રી અચિન ત્રિવેદી, શ્રી જગદીશસિંહ તથા શ્રી સ્વદીપસિંહ જાડેજા વહેલી સવારે હિંગોળગઢ ૮-૩૦ વાગ્યે પહોંચ્યા. ત્યાં 'ફોરેસ્ટર' શ્રી વી. ડી. બાલાએ ખૂબ જ સહકાર આપ્યો. અમારી મુલાકાત ખાસ નવરંગ માટે જ હતી. શ્રી બાલાએ એક નવરંગ આવી ગયાનું કહ્યું ને તે જ્યાં વધારે મળે છે તે સ્થાને લઈ ગયા. ત્યાં અડધો કલાક રાહ જોયા પછી 'હીં.. ચ્યું...' જેવા મીઠા અવાજથી નવરંગે (Indian Pitta) અમને આકર્ષ્યા. આ પછી તેનો મીઠો અવાજ કલાક સુધી માણ્યો. અમારાથી ૧૦ ફૂટ દૂર, નિર્ભય રીતે જમીન પરથી જીવાત, અળસિયાને ખાતું હતું. ખાસ તો ઊંડે ત્યારે તેના અનેરા રંગ પીઠથી પૂંછડી સુધી ખૂબ જ મનમોહક લાગ્યા. ફોરેસ્ટરશ્રીના ક્વાર્ટર પાસેના પાણીના કુવારા પાસે

શોબિગી (Common lora) તથા અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher) નજીકથી માણવાનો આનંદ આપ્યો. 'કેમ્પ સાઈટ'ના રસોડા પાછળ વહેતા ઝરણા તરફ ફડફડતી (Ashy Prinia)ની બે જોડ જોઈ. સાંજે ચિંકારા માણવા જતા રસ્તામાં પથ્થરોની આડશમાં દેવચકલી (Indian Robin)નો માળો જોયો. હિંગોળગઢની પ્રથમ મુલાકાત તથા નવરંગનું પ્રથમ વાર દર્શન અમારા બધા માટે યાદગાર બની રહ્યું.

- તા. ૧૩ એપ્રિલ, ૨૦૦૮ના વહેલી સવારે મારી સાથે વન્યજીવ ફોટોગ્રાફર શ્રી અચિન ત્રિવેદી તથા શ્રી સમીર શાહ ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યથી નજીક આવેલ સેન્ચ્યુરી કેમીક્લ્સ વિસ્તારમાં જવા નીકળ્યા. જીપ્સમના ઢગલા સામેના દરિયા કાંઠાના વિસ્તારની વનસ્પતિવાળી જગ્યામાં દર વર્ષની જેમ ગયા. ત્યાં મોટા ચંડૂલ (Common Crested Lark)નો એક માળો હતો, જેમાં બે ઈંડાં હતાં. ચંડૂલ વારેઘડીએ તેમાં ઊતરતા હતા. થોડે દૂર ખારા પટમાં મોટાં ચંડૂલનો બીજો નર ફરતો હતો. ત્યાં તેનાથી દૂર માદા ઊતરતાં, તેની બે ફૂટ દૂર રહી ગોળ ગોળ ફરી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. આ પ્રણયનૃત્યથી માદા પ્રભાવિત ન થઈ અને ઊડી ગઈ! ફરી ત્યાં જ બીજી વાર આ નૃત્યને માણવાનો રોમાંચ થયો. ત્યાં જ આગળ મોટા ચંડૂલ કરતા નાના કદના ત્રણ ઈંડાંવાળો માળો જોયો. તેની આજુબાજુ ભરત ચંડૂલ (Eastern Skylark) ફરતા નજરે ચડ્યા એટલે તેનો હશે તેવું લાગ્યું.

પાછા ફરતી વખતે મોટા ગડેરાને ઉનાળુ પ્રજનન

પોષાકમાં જોયા. આ દરમ્યાન બે સોન્ડર્સ વાબગલી (Saunders's Tern)નું આગમન થઈ ગયું છે.

- તા. ૮મી જૂનની સવારે ફરી સેન્ટ્યુરી કેમીકલ્સના મીઠાના અગર તરફ હું, શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી તથા ડૉ. મૌલિક એસ. વરૂ પહોંચ્યા. ત્યાં અગરો વચ્ચેના પાળા પર મીઠા જેવા સફેદ ભાગ પર મેલા સફેદ રંગના સોન્ડર્સ વાબગલીના ત્રણ માળા ૨૦ મીટરના અંતરે જોયા. ગયા વર્ષે ત્રણ ઈંડાં તથા બે ઈંડાં જોવા મળ્યા હતા પણ આશ્ચર્ય વચ્ચે આ વખતે ત્રણેય માળામાં એક જ ઈંડું જોવા મળ્યું. બની શકે કે તેમની વસ્તી વધી હોય તેને પ્રમાણસર કરવા એક જ ઈંડાંના માળા કર્યા હોય. દૂરના બીજા પાળાઓ પર બે જોડીઓમાં પુષ્પ સાથીને માછલી ખવરાવતી નજરે પડી, જે પ્રણયક્રીડાનો એક ભાગ હોઈ શકે. અમારા ઉપર આવી 'ક્રિક.. ક્રિક..' જેવો અવાજ કરી ચાર સોન્ડર્સ વાબગલી અમને જાણે માળાવાળા વિસ્તારથી દૂર જવા કહી રહી હતી. અમે સ્થાન છોડી ગયા. બે માળા રસ્તાની બાજુમાં જ હતા, જેના પર ટ્રેક્ટરના વ્હીલ ફરી ન જાય તે માટે ત્યાંના એક મજૂર, કાનજીભાઈએ માળાની આજુબાજુ પથ્થરો ગોઠવી ટ્રેક્ટરવાળાઓને તેનાથી દૂર ચલાવવા માટે આદેશ કરેલ. તેના આ પ્રયત્નને અમે દાદ આપી તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

જયપાલચિંહ એસ. જાડેજ

શ્રી અંબાભુવન, ૮, પટેલ કોલોની, રોડ નં.૩/૪,
જામનગર ૩૬૧૦૦૮

નળસરોવર અને ભાવનગર

- તા. ૮-૨-૦૮ના રોજ શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle) ઘરની અગાસીમાંથી ઊડતો જોયા તેમજ મધિયો બાજ (Oriental Honey Buzzard) જોયો. ક્યારેક રેવીદેવી (Barn Owl) પણ રાત્રે અગાસીની પાળી પર બેઠેલું જોવા મળે છે.

- તા. ૯ તથા ૧૦-૨-૦૮ના રોજ નળસરોવર પક્ષીગણતરીમાં જવાનું થયેલું. મને Zone 181B ફાળવેલ હતો. નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) ૩૫૦૦ જેટલી હતી (કદાચ વધારે પણ હોય), ગ્રાજહંસ (Grey-lag Goose), રાજહંસ (Bar-headed Goose), પંખાપૂંછ ગારખોદ (Common Snipe) ૧૫૦-૨૦૦

જેટલી હતી. સોનેરી બાટણ (Pacific Golden Plover) તથા શિયાળુ ટીસો (Long-legged Buzzard) જોયા તેમજ મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle) અને શાહી ઝુમ્મસ (Imperial Eagle) પણ જોયા. તેમજ નળસરોવરથી પાછા ફરતા રસ્તામાં ધોળીડોક ઢોંક (White-necked Stork) ૪ જોયા અને સારસ (Sarus Crane)ની જોડી બચ્ચાં સાથે જોઈ. બે વર્ષ પહેલાં પણ આ જ જગ્યાએ જોયેલી એટલે નિયમિત પ્રીડીંગ કરે છે તે જાણી આનંદ થયો.

- તા. ૨૦-૧-૦૮ : બોર તળાવની પાછલના ભાગે સીદસર રોડ પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયેલા. નાની મુરઘાબી (Common Teal), ગયણો (Northern Shoveler), લુહાર (Gadwal), સીંગપર (Northern Pintail), ભગતંડાં (Common Coot), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), ચકવો (Stone-Curlew), મોટી વાબગલી (Caspian Tern), નાનું તેજપર (Small Pranticole), કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern), નાની વાબગલી (Little Tern), તથા ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) જોયા. એક નાની મુરઘાબી (Common Teal) જાળમાં ફસાયેલી તે કાઢી, છોડી મૂકી. અવારનવાર શિકારીઓ દ્વારા આવા ફાંસલા મૂકવામાં આવે છે. તે અંગે વન અધિકારીઓનું ધ્યાન દોરેલ છે.

- તા. ૧૭-૨-૦૮ : ઘોઘા જતા વચ્ચે કામનાથ મહાદેવનું મંદિર આવે છે ત્યાં એક નાનું તલાવડું છે. તેમાં ગુલાબી પેણ (Great White Pelican), રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican), અને ટપકીલીચાંચ પેણ (Spotbilled Pelican) જોઈ.

દર્શન અંધારિયા

૮૮૦-એ, મહિલા કોલેજ પાછળ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

પક્ષીનિરીક્ષણ - વડોદરાની આસપાસ

માર્ચ, ૨૦૦૮ના છેલ્લા બે અઠવાડિયામાં વૈયાં (Rosy Starling), પોલીટેકનીક કેમ્પસ, વડોદરાના અલગ અલગ વૃક્ષો પર બસો જેટલી સંખ્યામાં દેખાયા. હમેશાં સમૂહમાં વૃક્ષો પર જ દેખાતાં, છતાં ય એકલ દોકલ

વૈયું ત્રણ ચાર કાબરો (Common Myna)નો વચ્ચે શાંતિથી બગીચાના ઘાસ પર ખોરાકની શોધમાં પણ દેખાતું. નજીક જતાં વૈયું ઝડપથી દૂર ચાલી જતું અને કાબરો મનુષ્યની હાજરીની નોંધ પણ ન લેતી.

મે, ૨૦૦૮માં જંબુઘોડાના જૂના કિલ્લાની અંદર જંબુ, લીમડા અને પીપળાનાં વૃક્ષો પર ખૂબ મોટી સંખ્યામાં માળા બનાવતા ઢોર બગલા (Cattle Egret) જોવા મળ્યા. શરીર પર સુંદર મજાનો ભગવો રંગ આવી ગયો હતો. નદી પાસે ઝાડીમાં રાજી (Yellow-throated Sparrow) ઊડાઊડ કરતી હતી. નદીના સાવ નાના વહેણા જેવા પાણીમાં સફેદ છાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen) નિયમિત આવતી. બાવળના વૃક્ષ પર નાના રાજલાલ (Small Minivet)ની એક જોડી પણ દેખાઈ. આંબા પર ઘૂંકિયો (Greater Cauca) ચડઊતર કરતો. કડા ડેમ પાસે મોર (Indian Pea-Flowl) દેખાયા.

- ૫ જૂન, પર્યાવરણ દિને ગુજરાત નેચર કન્ઝર્વેશન સોસાયટી, (GNCS)ના ઉપક્રમે સિંધરોટ નેચર પાર્કમાં પક્ષીદર્શન માટે થોડા મિત્રો ભેગા થયા. સવારના ૬ થી ૮ના સમયમાં ૩૦ જેટલાં પક્ષીઓની નોંધ બની. તેમાં પતરંગા (Blue-cheeked Bee-eater) નોંધપાત્ર લાગ્યા. માટીની ભેખડમાં બખોલની અંદર જતાં, તેમજ ચાંચમાં મોટું તીડ પકડી તાર પર બેઠેલા દેખાયા. રાજી માળો બનાવવા ચાંચમાં રૂ લઈ જતી જોઈ. બપૈયા (Brain Fever Bird) દેખાયા તો ઓછું પણ સંભળાયા પુષ્કળ. પોપટ-સૂડા (Rose-ringed Parakeet)ની પણ બહુ જ મોટી સંખ્યા. ત્યાં એક વિશાળ બાઓબાબના વૃક્ષ, આ સૂડાનું મુખ્ય રહેઠાણ છે તેમ જાણવા મળ્યું.

- તા. ૮ જૂનથી ૧૫ જૂન સુધી રોજ સવારે ૭ વાગતા પહેલા 'પોલિટેકનીક કેમ્પસ'માં એક સરૂના ઝાડ પર હરિયલ (Yellow-legged Green Pigeon) નિયમિત જોવા મળ્યા. હવાના ઝોકામાં જૂલતી સરૂની ડાળો પર હિંચકા ખાતાં. પહેલા દિવસે બાર હતાં. રોજ સંખ્યામાં ફેરફાર થતો. સામાન્ય રીતે ઝાડની ઘટામાં જ દેખાતો કંસારો (Coppersmith Barbet) અહીં હરિયલ સાથે સરૂની ઊંચી ખુલ્લી ડાળ પર ગોઠવાઈ ગયેલો. વળી એક દિવસે હરિયલ સાથે ત્રણ-ચાર સૂડા પણ જોડાયા.

- વૃક્ષોને છાંટવાનો (ડાળીઓ કાપવાના) અહીંની યુનિવર્સિટિમાં વાર્ષિક 'કોન્ટ્રાક્ટ' અપાય છે. કેટલાંક વૃક્ષો સૂકાઈને થડ જ રહી ગયું હોય તેવા હતાં. બધાની દૃષ્ટિએ આ વૃક્ષો નકામા હતાં માટે કાપી નખાયા. ઘણાં નવાં વૃક્ષોને નિયમિત વાવવા-ઉછેરવાનું કામ પણ થાય છે. પણ આ વખત જે ત્રણ સૂકાં વૃક્ષોનાં થડ કપાયાં તે ત્રણેયની બખોલમાં કંસારાને નિયમિત જોઈ શકાતો. માણસોને વિસ્થાપિત કરતી આપણી આધુનિકતાની દોટમાં કંસારાની શી વિસાત?

દીપાલી વેલાણી

એચ બ્લોક, તારાબાગ કોલોની, પોલીટેકનીક કેમ્પસ, વડોદરા

ટચૂકડી નોંધ

છઠ્ઠી ઓગસ્ટ, '૦૮ના રોજ સવારે અમદાવાદના બહારના વિસ્તારમાં સવારના સમયે વૈયાંનું એક ટોળું આ ઋતુમાં પ્રથમ વાર જોયું. આશરે વીસેક પક્ષીઓ હતાં. મોટા ભાગનાં અપુષ્પ હશે તેવું આજ્ઞા પ્રકાશમાં લાગ્યું.

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ ૧૫

કૈચીપૂંછ વાબગલીના પ્રજનનની

જામનગરમાં નોંધ

તા. ૧૮-૫-૦૮ના રોજ અર્પિત દેવમુરારી સાથે જામનગરની નજીક આવેલા રણજીતસાગર ડેમની મુલાકાત લીધી. વહેલી સવારનો ૭-૩૦ વાગ્યાનો સમય હતો. ડેમ પાણીથી છલોછલ ભરેલો હોવાથી તેનો વિસ્તાર ખૂબ દૂર સુધી ફેલાયેલો હતો. અમે કિનારે કિનારે આગળ વધીને છેક સામેના છેડે પહોંચ્યા. અચાનક અમારી નજર ચાંચમાં માછલી લઈ જતી કૈચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) પર પડી. ત્યાં બીજી ચાર-પાંચ વાબગલીઓ પણ ઊડતી હતી. વળી, તેની પ્રજનન ઋતુ ચાલુ હોવાથી તેના પ્રજનનની શંકા જણાઈ. બાયનોક્યુલરથી જોતાં અમારી શંકા સાચી ઠરી. ડેમના તે કાંઠાથી થોડે દૂર બે ત્રણ નાના ટાપુ હતા. તેમાંના એક ટાપુ પર પ્રજનન થયેલ હતું. તેમાં કૈચીપૂંછ વાબગલીના ૨૦ થી ૨૫ માળા હોય તેમ લાગતું હતું. સાથે સાથે ગજપાઉં (Black-winged Stilt)ના પણ માળા હતા.

તા. ૨૦-૫-૨૦૦૮ના રોજ ડૉ. જલ્પન સાથે ફરીથી તે સ્થળની મુલાકાત લીધી. ડૉ. જલ્પને નજીક જઈને

અવલોકન કરતા જણાવ્યું કે, તેમાં કેંચીપૂંછ વાબગલીના કુલ ૩૦ માળા હતા. તેમાંથી ૧૨ માળામાં બચ્યાં, ૧૦ માળામાં ૩ ઈંડાં અને બાકીના ૮ માળામાં ૨ ઈંડાં હતાં. સાથે સાથે ગજપાઉંના ચાર માળા હતા જેમાં ઈંડાં હતાં.

કેચીપૂંછ વાબગલી આપણું સામાન્ય રહેવાસી પક્ષી છે. તે ગુજરાતમાં ઘણી જગ્યાએ પ્રજનન કરતું જણાયેલ છે, પરંતુ જામનગર વિસ્તારમાં તેના પ્રજનનની ખાસ નોંધ થયેલ નથી.

ડૉ. મૌલિક એસ. વરૂ

ફિઝિયોલોજી વિભાગ, એમ. પી. શાહ મેડીકલ કોલેજ, જામનગર

પાલનપુરમાં પોપટના રાતવાસાનું સ્થળ

પાલનપુરનો એક વિસ્તાર પોપટ (Rose-ringed Parakeet)નું રાત્રિવિરામ સ્થળ (roosting place) છે. પાલનપુર શહેરના રેલવે સ્ટેશન, બસ સ્ટેશન તથા કીર્તિસ્થંભ વિસ્તારમાં કેટલાંક જૂનાં, ઘટાદાર અને મોટાં કદનાં વૃક્ષો આવેલાં છે, જ્યાં દરરોજ સૂર્યાસ્ત થતાં બધી જ દિશાઓમાંથી ટોળાંબંધ પોપટ આવી ચડે છે. અંધારું થાય ત્યાં સુધી આવતા તે આકાશમાં ઊડતા રહી પોતાના વિશિષ્ટ, તીવ્ર અવાજથી સ્ટેશન વિસ્તારને ગજવી મૂકે છે. હું છેલ્લાં દશ વર્ષથી આ સ્થાનને પોપટના રાતવાસાના સ્થળ તરીકે નિહાળું છું. ત્યાં આશરે ૨૦૦૦ (બે હજાર) કરતાં પણ વધુ પોપટ ભેગા થાય છે.

આ વર્ષે માર્ચ-એપ્રિલમાં હું અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી, અલીગઢ, ઉત્તર પ્રદેશ ગયેલો. ત્યાં આકાશમાં ઊડતા એક પંખીને ઓળખવાનો પ્રયાસ કર્યો. પ્રથમ દૃષ્ટિએ ચિલોત્રો (Hornbill) લાગતું એ પક્ષી સાથે જ ચિલોત્રો હતો. ત્યાર પછી તો મેં જોયું કે યુનિવર્સિટીના પ્રાંગણમાં આવેલા નાની પડાર (Kigelia pinnata)નાં વૃક્ષો પર દરરોજ સાંજે ૮ થી ૯ ચિલોત્રા આવતા હતા, જે મધમાખીઓને ઊડતાં જ આરોગતાં હતા. એક વાર તો ઉંદરના બચ્ચાને આરોગતા પણ જોયો. ત્યાં મારી સાથે મિઝોરામથી આવેલ એક અધ્યાપક મિત્ર કે જે ‘હર્પેટોફોના’ પર કામ કરે છે તેમને મેં ‘હોર્નબીલ’ બતાવતા તેઓ તો સાચે જ આભા બની ગયા અને કહ્યું કે, “આ તો અમારું ‘સ્ટેટ બર્ડ’ છે; પણ હું આજે પ્રથમ વાર જોઉં છું!” અને આ જાણી મને રોમાંચની લાગણી

થઈ. એક ઊગતા પક્ષીનિરીક્ષક તરીકે હું અંદરથી ખૂબ ખુશ થયો. કારણ મેં એક પક્ષીપ્રેમીના ચહેરા પર ‘સ્ટેટ બર્ડ’ને પ્રથમ વાર જોવાનો રોમાંચકારી આનંદ તરવરતો જોયો.

પ્રા. એસ. એચ. પ્રજાપતિ

૮, જનકપુરી સોસાયટી, જગાણા રોડ, કર્ણાવતી સ્કૂલ સામે, પાલનપુર (બનાસકાંઠા)

કાબરો રાજલાલ

સાવરકુંડલા પાસે આવેલ પલાણિયા વીડીની વચ્ચેની મોટી ટેકરી પર તા. ૧૩-૫-’૦૮ના રોજ સવારે ૮-૧૫ વાગે ગોરડના જાળામાં બેઠેલો રાજલાલ જોયો. ગળા નીચેનો અને પૂંછડી પાસેનો કેસરી રંગ, તથા પેટ અને પૂંછડી નીચેનો સફેદ રંગ જોઈને તે કાબરો રાજલાલ (White-bellied Minivet) હોય તેમ લાગ્યું. થોડી વાર ત્યાં બેસીને એ ઊડી ગયું.

દીવા મુનિ

પ્લોટ નં. ૩/૧, સેક્ટર ૪-એ, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૪

પાનેલીમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૫-૫-’૦૮ના રોજ સવારે ૭ વાગે પાનેલી વીડી (રાજકોટ જિલ્લો) અને પાનેલી તળાવની મુલાકાત લીધી. પાનેલી તળાવ ખાતે મેં સામાન્ય રીતે જોવા મળતી વાબગલીઓથી અલગ તરી આવતી એક વાબગલી જોઈ; જેની વધુ વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

આ વાબગલીના ઢીંઠા (rump)નો ભાગ તથા પૂંછડી શ્વેત રંગના હતાં. તેનો નીચલો હિસ્સો (છાતી અને ગળું) તદ્દન કાળો હતો. તેનું માથું પણ કાળું હતું. ચાંચ પાતળી અને કાળાશ પડતી હતી. આ પક્ષીની ઉડાનમાં તસવીર લીધી પરંતુ તે અસ્પષ્ટ

આવી છે. છતાં આગળ નોંધાયેલી વિશિષ્ટતાઓ તેમાં જોઈ શકાય છે.

મેં આ પક્ષીને પ્રજનન પોષાકમાં રહેલ શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black Tern) તરીકે ઓળખ્યું. મેં મહિનાના પ્રારંભમાં જોવા મળ્યું હોવાથી તે

વટેમાર્ગ (passage migrant) હોઈ શકે. આ વિસ્તારમાં અગાઉ પણ તેની નોંધ થયેલી છે. આ પછી તા. ૧૧-૫-૦૮ના રોજ સવારે ફરીથી પાનેલી વીડી અને તળાવની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાતમાં રાજકોટથી શ્રી અશોકભાઈ મશરૂ અને શ્રી દર્શકભાઈ કારિયા પણ જોડાયા હતા. અમે ફરી વાર આ વાઙગલીને શોધવાની કોશીશ કરી, પરંતુ તે જોવા ન મળી. પરંતુ વીડીમાં અમે પ્રજનનની વેશભૂષામાં સજ્જિત સોનેરી શોભિગી (Marshall's lora)ની બે જોડી જોઈ. સવારે દસ વાગ્યાના સુમારે અમે મચ્છુ-૨ ડેમની મુલાકાત લીધી, જ્યાં કુલ ૧૧ સારસ (Sarus Crane) જોવા મળ્યાં. સારસ ઉપરાંત ત્યાં આશરે ૧૦૦ જેટલા નકટા (Comb Duck) પણ જોવા મળ્યાં. શ્રી મશરૂ ઘણા સમયથી અહીં સારસનું નિરીક્ષણ કરતા આવ્યા છે.

પ્રસાદ ગુણપુલે

પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નઝરબાગ સ્ટેશન સામે, મોરબી ૩૬૬૪૪૨

પ્રથમ નજરે પ્રેમ - રવાઈડો

અમારા આ પ્રવાસનો હેતુ હતો ત્રણ વિરલ પક્ષીઓના દર્શનનો. મોરબીથી અમારી ગાડી દોડવા લાગી દસાડા તરફ, પ્રથમ તો મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing)ને મળવા. પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો પ્રસાદ ગુણપુલે અને રોહિત ગુણપુલે. ગયા વર્ષે તેનો જ્યાં મુકામ હતો તે મોટી પીલુડીવાળા ખેતરમાં જોયું. આસપાસ ખૂંદું. પરંતુ નિષ્ફળ. જાણકાર મિત્રો પાસેથી માહિતી મેળવી તો જાણ્યું કે આ વર્ષે તેનો ઉતારો નજીકના અંતરિયાળ ખેતરમાં છે. ત્યાં ગઈ કાલે જ પટની સંખ્યામાં એ નોંધાણી હતી. જગ્યા શોધી પહોંચતા જ ખૂબ ખાંખાખોળાં કર્યાં. ખેડૂતને પૂછપરછ કરી તો જણાવ્યું, “ગઈ કાલે હતી, આજે આવી નથી.” પરંતુ પાછળથી ખબર પડી કે અમે મોડા પડ્યા. તેનો મળવાનો સમય સવારના ૧૧-૦૦ કલાક સુધીનો જ છે.

હવે બાકી રહેતાં બીજાં બે પક્ષીઓને જોવાની ઉત્સુકતા વધી. બપોર બાદ અમે ઉપડવા ઘુડખર અભયારણ્યમાં. સાથે હતા આ વિસ્તારના ભોમિયા અને જાણકાર પ્રતાપભાઈ. રણમાં ખાસ કોઈ રસ્તો ન હોય તેવા એક્સરખા સપાટ, થોડાં ઝાડી-ઝાંખરા બાવળવાળા ને દૃષ્ટિ ફેંકો તો ભાગ્યે જ અટકે એવા મેદાનમાં વાહન દોડવા લાગ્યું.

નાનાં, મોટાં હંજો (Lesser and Greater Flamingo) અને પેણ (Pelican)થી ભરપૂર જળાશયો આવ્યાં. પ્રતાપભાઈએ પૂછ્યું, “રોકાવું છે?” બધા એક સાથે બોલ્યા : “ના, ના અમારે તો ટિલોર (Houbara) જોવા છે.” રસ્તામાં સડૂ ચૂંલ (Greater Short-toed Lark)નાં ઊડતાં વાદળો જોતાં આગળ વધ્યા. ક્વચિત્ પટ્ટાઈઓ નજરે ચડી જતી હતી. રણનો ખારાશવાળો ઘાસિયો પ્રદેશ આવતા પ્રતાપભાઈ કહે : “આ છે ટિલોરનું થાણું.” ધડકતા દિલે ચારે તરફ દૂરબીન ફેરવતાં ન મળતાં નિરાશા થઈ. પરંતુ પ્રતાપભાઈએ આશ્વાસન આપ્યું.

અંતે વાહનમાંથી ઉતરી પ્રતાપભાઈ ઉવાચ : “જો પેલા બે જાય..” લીલા બરછટ ઘાસ વચ્ચે લપાઈ દૂર ચાલતાં ટિલોર માંડ માંડ દૂરબીનમાં પકડાયા. તે પછી બસ અમે જોતા જ રહ્યા. સંતોષની લાગણી સાથે બીતા બીતા હું બોલ્યો, “પ્રતાપભાઈ, હવે રવાઈડો (Short-eared Owl) રહ્યો.” નજીક જ આસપાસના બાવળમાં ચકરાવો લઈ એક જગ્યાએ જીપ ઊભી રખાવી તેમણે કહ્યું, “પેલા થડ પાસેના ઘાસમાં જુઓ.” થડની અડોઅડ દૂરબીન તાકીને જાયું તો ઘાસમાં છુપાયેલ લંબગોળ આકારનું માથે નાના ફાન ધરાવતું ઠસાદાર ઘુવડ. જોતાવેંત હું ખુશીથી ઉછળી પડ્યો. છાતી પરની રેખાઓથી તેનો પ્રભાવ ઊભરી ઊઠ્યો હતો. ત્યાં તો તેણે અમને જોઈ ટચૂકડું માથું આમથી તેમ ગોળ ફેરવ્યું. વાહ! મોટા ઘુવડની નાની આવૃત્તિ જોઈ લો. જાણે જાપાનીઝ બોન્સાઈ! હું તો તેના પ્રથમ દર્શનથી જ પ્રેમમાં પડી ગયો. પછી તો આસપાસમાં અલગ અલગ બીજા ત્રણ-ચાર રવાઈડા જોઈ કાઢ્યા. રવાઈડું થોડું ખલેલ પામે કે તે ઊડીને તરત વૃક્ષોની છાયામાં બેસતું હતું. સંદર્ભ ગ્રંથો જોતાં જાણ્યું કે મધ્ય યુરોપ અને ઉત્તર એશિયાથી આવતા આ યાયાવર ઘુવડને ખારા ઘાસિયા પ્રદેશ પસંદ છે. સામાન્ય રીતે નાની ટોળીમાં છૂટાછવાયા વસે છે. દિવસે થડની ઓથમાં ઘાસવાળી જગ્યાએ જમીન પર સૂવાનું પસંદ કરે છે. અમે આવાં સરસ મજાનાં વિરલ પક્ષીઓ જોવાની યાદો મમળાવતા પાછા ફર્યા.

અશોક મશરૂ

એ-૭, આલાપ હેરીટેજ, સત્યસાઈ હોસ્પિટલ પાસે,

કાલાવડ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

અબાબીલ (House Swift)નો કૃત્રિમ માળો

તા. ૪-૧૦-૦૭ : સવારના શાળા ખુલવાનો સમય.

બરાબર ૧૦-૩૦ વાગ્યે શાળાની બહેનો દોડતી આવી અને હાથમાંથી બચ્ચાં એક પછી એક ટેબલ પર મૂકવાં લાગ્યાં! બહેનોમાં પરમાર વૈશાલી, લાડુમોર શર્મિલા, સિસોરા નયના, નકુમ દયા અને ભાઈ લાડુમોર રોહિત છેલ્લે આવ્યો.

બચ્ચાંનું રુદ્ધન ચોક્કસ સાંભળી શકાતું હતું, કારણ 'મા-બાપ'થી વિખૂટા પડી ગયા હતાં. કોઈક બહારના છોકરાઓએ તેનો માટીનો માળો તોડી પાડ્યો હતો. બચ્ચાં નીચે પટકાયા હતાં. તેની વહારે અમારી ઈકો ક્લબના સૈનિકો આવી ગયા અને હેમખેમ બચાવી લીધાં. પછી તેમના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન આવ્યો. તેવો માળો કેમ કરવો? પણ અમારી શાળાના પટાવાળા હરિનારાયણ ભરતભાઈ પણ કામે લાગ્યા અને સરસ કૃત્રિમ માળો તૈયાર કર્યો. આમ શાળા પરિવારે એક પક્ષી પરિવારની વહારે આવી બચ્ચાંનો પરિવાર સાથે મેળાપ કરાવ્યો. ફરી પાછું તેના મા-બાપનું યજ્ઞ આપવાનું આવન-જવન શરૂ થયું. ત્રણેય બચ્ચાં સુખરૂપ મોટા થયાં અને ઊડી ગયાં.

અશ્વિન રાજયગુરૂ

ઈકો ક્લબ સંયોજક, સરકારી માધ્યમિક શાળા,
આસરાણા, તા. મહુવા, જિ. ભાવનગર

ઝીણકો ગડેરા (Asian Dowicher)ની ગુજરાતમાં પ્રથમ નોંધ :

તા. ૧૭-૪-૦૮ના રોજ જામનગરમાં કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ (waders)ની 'ફોટોગ્રાફી' માટે અર્પિત દેવમુરારી સાથે શ્રી પી. એમ. લાડ અને હું ફરી રહ્યા હતાં. તેમાં નાના ગડેરા (Bar-tailed Godwit)ની સાથે તેના જેવું પણ કદમાં તેનાથી નાનું પક્ષી પાણીમાં ચાંચ એવી રીતે માર્યા કરતું હતું જાણે કપડા સીવવાના સંચાની સોય ચાલતી હોય. 'ફોટોગ્રાફી' કરીને બી. એન. એચ. એસ. માં તથા પાણીનાં દરિયાકાંઠાનાં પક્ષીઓના વિશેષ અભ્યાસુ શ્રી સુબ્રહ્મણીયમૂને મોકલતા તે ઝીણકો ગડેરા (Asian Dowicher) હોવાનું જાણવા મળ્યું. આમ ગુજરાતની

પક્ષીસૂચી (birds checklist)માં એકનો ઉમેરો થયો. આ પક્ષી દર વર્ષે નિયમિત આવતા હોવા જોઈએ પણ નાના ગડેરાને મળતા આવતા હોઈ કોઈનું ધ્યાન ગયું ન હોય એવું બની શકે.

❖ ગુજરાતમાં લીલાં ટપુશિયાં

તા. ૧૮-૫-૦૮ : ખેડબ્રહ્માથી અંબાજી જતા રસ્તામાં ખુલ્લા ખેતરમાં ટપુશિયાં (White-throated Munia) સાથે ૩ લીલાં ટપુશિયાં (Green Munia) યજ્ઞતાં જોયાં. એ પછી તા. ૧૮-૫-૦૮ના રોજ ગુજરાતની સરહદ પર આવેલા આબુ નજીક ઓરિયા ગામ પાસે લગભગ ૩૩ લીલાં ટપુશિયાં જોયા, જે ૨૦૦૬માં આ જ જગ્યાએ જોયેલા.

❖ જામનગર આસપાસ

તા. ૧૫ એપ્રિલ, '૦૮ના રોજ જામનગરની આજુબાજુ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. લગભગ દરેક પક્ષી પ્રજનન પોષાકમાં જોયું. ખાસ તો નાના ગડેરા (Bar-tailed Godwit) ને નરારા ટાપુ પર જોયા. એ સિવાય ખીજડિયામાં રાતાપગ (Common Redshank) ને પ્રજનન પોષાકમાં જોયા. જામનગરથી વાલસુરા જતા રસ્તાની જમણી બાજુએ નાની વાબગલી (Little Tern) એ માળા શરૂ કરી દીધા હતા. ઊડતાં ઊડતાં સતત બોલતી હતી. ક્યાંક માછલી લાવીને એક બીજાને ખવડાવતી હતી. એ સિવાય એકાદ બે સૉંડર્સ વાબગલી (Saunders's Tern) જોવા મળી. નજીકમાં જ લગભગ ૬ શ્વેતનેણ કીચડિયા (Broad-billed Sandpiper) જોવા મળ્યા જે મને પ્રથમ વાર જોવા મળતા ખૂબ આનંદ થયો. જામનગરના જ ગાંધીનગર વિસ્તારમાં પાણીના એક નાના ખાબોચિયામાં ચંચળ (Red-necked Phalarope) જોવા મળી. જામનગરના પક્ષીનિરીક્ષક અર્પિત દેવમુરારીએ વિશ્વાસપૂર્વક બતાવીશ કહેલું અને ખરેખર તે જ જગ્યાએ જોવા મળતાં આનંદ થયો. પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ખૂબ સરસ જગ્યા. યાયાવર પક્ષીઓ ખૂબ હતાં; જેમ કે, ટીલિયા (Ruff), કીચડિયા (Stint), નાના ગડેરા (Bar-tailed Godwit), ચેતવા (Garganey), ગયણા (Shoveller) વગેરે.

જામનગર પાસે ઢીંચડા ગામની નજીક ૬ વગડાઉ

ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing)ના માળા જોયા તથા ૧ ચકવા (Stone Curlew) નો માળો જોયો. (તા. ૧૬-૪-૦૮)

❖ ડાંગમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૪-૨-૦૮ના રોજ વાંસદા પ્રાકૃતિક ઉદ્યાનની મુલાકાત લીધી. આંખા ઉદ્યાનમાં વાંસને ફૂલ આવેલાં હતાં. બધા વાંસ મરી જશે અને જંગલ પાંખુ થઈ જશે તો કેવું લાગશે? કેટલાય વિચાર આવી ગયા. પણ એક વરસાદે વાંસની ડૂંપળો ફૂટશે અને બે વરસમાં ફરી પાછું હવું તેવું થઈ જશે એવી આશા છે. 'વાંસદા પ્રાકૃતિક ઉદ્યાન'ના ભરાડી વિસ્તારમાં પચાસ ફૂટના ઘેરાવામાં ભીમરાજ (Greater Racket-tailed Drongo) - ૪, દૂધરાજ (Indian Paradise-Flycatcher) - ૩, કીડીધર લક્કડખોદ (Rufous Woodpecker) - ૨, સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker) - ૬, ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent-Eagle) - ૨, વનકશ્યો (Common Wood Shrike) - ૪, ફૂલરાજ (Crimson Sunbird) - ૧, ટપકીલી લલેડી (Spotted Babbler) - ૪, વાંકીયાંચ લેલાં (Indian Schimitar-Babbler) - ૪, શ્યામશિર પીળક (Black-headed Oriole) - ૨, વનલેલા (Jungle Babbler) - ૧૨, રાખોડી-કૂકડો (Jungle Grey-Fowl) - ૧, પીળીયાંચ ફૂલસૂંઘણી (Tickell's Flower Pecker) - ૨, સીટીમાર લલેડી (Quaker Tit-Babbler) - ૧, શામા (White-rumped Shama) - ૧, નીલપંખો (Black-naped Monarch Flycatcher) - ૨૪, મોટો વનકશ્યો (Large Cuckoo-Shrike) - ૧, ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow) - ૪, ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) - ૨, મટિયો લટોરો (Rufous Shrike) - ૧, કાળોકોશી (Black Drongo) - ૧, વન અબાબીલ (Crested Tree-Swift) - ૨ (ઉપર ઊડતા હતા). શ્વેતનયના (Oriental White-eye) - ૬, શોભિગી (Common Iora)

- ૧, મોટો કંસારો (Brown-headed Barbet) - ૨, કંસારો (Coppersmith Barbet) - ૧, નાનો પતરંગો (Small Bee-eater) - ૧. એ સિવાય બપોરે બાર વાગ્યે 'કિલાદ કેમ્પ સાઈટ' પર પાછા ફરતા નીલકસ્તુરા (Chestnut-bellied Rock-Thrush) ને બેઠેલો જોયો.

ભરાડી વિસ્તાર પાસે આવેલ તળાવ નજીકના રસ્તે નીલમ હોલી (Emerald Dove)ને રસ્તો ઓળંગતા જોઈ. ઉપર તડકો પડતો હોવાથી તેનો તાંબા જેવો રંગ સરસ દેખાયો.

- તા. ૨૪-૭-૦૮ના રોજ ડાંગ જવાનું થયું. ભારતીય કૂકુક (Indian Cuckoo)નો અવાજ રાત્રે ૨ વાગ્યાથી સવારે ૬ વાગ્યા સુધી સતત સાંભળ્યો. એ સિવાય દિવસ દરમ્યાન આખો દિવસ વારંવાર અંબિકા નદીના કાંઠે અને વાંસદા નેશનલ પાર્કના સામેના ભાગે અવાજ સંભળાતો હતો. રાત્રે બે વખત - ૧૧ વાગ્યે અને સવારે ૬ વાગ્યે રેવીદેવી (Barn Owl) અને વનઘુવડ (Mottled Wood-Owl) - ૨ ના અવાજ સંભળાયા.

મુકેશ ભટ્ટ

સારસ, ૧૦૧, ધરતી એપા. પાસે, ચંદનપાર્ક સામે, સીટીલાઈટ રોડ, સુરત ૩૯૫૦૦૭

સારસની જોડી પ્રથમ વખત ગવિયર તળાવની મુલાકાતે

તા. ૨૦ જૂન ૨૦૦૮ના રોજ સવારે ૮ વાગ્યે સારસની એક જોડીએ ગવિયર તળાવની મુલાકાત લીધી હતી. છેલ્લા ૧૨ વર્ષની આ પ્રથમ નોંધ છે. નેચર કલબ, સુરત દ્વારા 'વેટલેન્ડ કન્ઝર્વેશન પ્રોજેક્ટ' હેઠળ આ તળાવને દત્તક લઈ તેને સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યું છે. હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. સવારે ૮ વાગ્યે તળાવ પર ગાર્ડનર તરીકે કામ કરતા મુકેશભાઈએ જાણ કરતા તરત ત્યાં જઈ પુષ્ટિ કરી હતી.

વિરલ પ્રજાપતિ

મુ.પો. ભરથાણા, વાયા. એસ.વી.આર.કોલેજ, સુરત

સુધારો : 'વિહંગ'ના જુલાઈ-સપ્ટે. ૨૦૦૮ના અંકમાં પૃ. ૨૦ ઉપર શ્રી નયન મચ્છરના સ્થાને શ્રી જયંત મચ્છર વાંચવા વિનંતી. આ જ અંકમાં પૃ. ૧૧ ઉપરની પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધમાં લેખક ડો. નિશિથ ધારૈયાને બદલે ડો. સંજય દવે વાંચવું.

ગીધ પર જાપતો

હજીરા ગામમાંથી ઘાયલ ગીધનો બચાવ
સુરત જિલ્લાના હજીરા વિસ્તારમાં સફેદપીઠ ગીધની માળા વસાહત છે તથા ત્યાં સફેદપીઠ ગીધ અને પહાડી ગીધ રાતવાસો કરે છે.

તા. ૨૪ માર્ચ ૨૦૦૮ના રોજ નેચર ક્લબ, સુરતના સ્વયંસેવક ધીરજ અને હર્ષને સફેદપીઠ ગીધ ઘાયલ અવસ્થામાં મળી આવ્યું હતું. આ ગીધને નંદિની હોસ્પિટલમાં સારવાર કરાવ્યા બાદ તા. ૬ એપ્રિલ ૨૦૦૮ના રોજ હજીરા વિસ્તારના ફોરેસ્ટર શ્રી સુબોધભાઈની હાજરીમાં ઊડાડવાની કોશિશ કરાઈ હતી પણ તે ઊડી શક્યું ન હતું. તેને નેચર ક્લબ, સુરતના 'રેસ્ક્યુ સેન્ટર' પર રાખવામાં આવ્યું છે.

હવે આ ગીધને વનવિભાગ દ્વારા જુનાગઢ સક્કરબાગ પ્રાણીસંગ્રહાલયસ્થિત 'ગીધ પ્રજનનકેન્દ્ર' પહોંચાડવાની રાહ જોવાઈ રહી છે.

વિરલ પ્રજાપતિ
નેચર ક્લબ, સુરત

સિંહની હાજરીનો ફાયદો ગીધને

તા. ૧૧-૭-૦૮ના રોજ અમે 'વિડિયોકોન ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમીટેડ'ના 'પાવરપ્લાન્ટ' પર્યાવરણીય લોક સુનાવણી, રાજુલા હાજર રહી પરત ફરતા હતા ત્યારે, ધાતરવડી પુલ નજીક, નદીના પટમાં ૮ થી ૧૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીધ (Indian White-backed Vulture) જોવા મળેલ. ગાડી રોકી દૂરબીનથી નિરીક્ષણ કરતાં, મરેલું ઢોર પડ્યું હતું.

રાજુલા તાલુકામાં ધાતરવડી નદીના કિનારે નાળિયેરીના બગીચાઓમાં, ઝાંપોદર અને ખાખબાઈ ગામે ગીધનો વસવાટ જોવા મળે છે. આવી જ રીતે, નજીકમાં નાગેશ્રી નજીક રાયડી નદીને કિનારે વાડીઓમાં ગીધની

વસાહત નોંધાયેલ છે. અમરેલી જિલ્લાના રાજુલા અને જાફરાબાદ તાલુકામાં થોડી, પણ

નોંધપાત્ર સંખ્યામાં વસાહત હોઈ 'ડાઈક્લોફેનાક'નો પશુચિકિત્સામાં ઉપયોગ બંધ કરાવવામાં તથા ગીધની વસાહતવાળા મજબૂત અને ઊંચા વૃક્ષોને બચાવવામાં સહિયારા પુરુષાર્થની જરૂર છે.

રાજુલા, જાફરાબાદ દરિયા કિનારે ૧૫ થી ૨૦ જેટલા સિંહો વસતા હોઈ તેઓએ કરેલ મારણ, ગીધ માટે ઉપયોગી થાય છે.

યુસુફ બી. જુલોજી

ગીર નેચર યુથ ક્લબ, મુ.પો.તા.ખાંભા, જિ. અમરેલી

ગીધ સંરક્ષણ અભિયાન - છેલ્લા ચાર મહિનાની પ્રવૃત્તિઓ

પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG) અને નેચર ક્લબ સુરતે હાથ ધરેલ 'વલ્ચર કન્ઝર્વેશન પ્રોજેક્ટ'ને હકારાત્મક પ્રતિભાવો મળી રહ્યા છે. ગીધ અંગે જાગૃતિ લાવતા વિવિધ કાર્યક્રમોને કારણે હજીરાના કાંઠા વિસ્તારનાં ઘણાં ગામોમાંથી હવે નેચર ક્લબ સુરતને તુરત બિમાર કે મૃત ગીધની જાણ કરવામાં આવે છે. છેલ્લા ચાર મહિનાની પ્રવૃત્તિઓનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આ મુજબ છે.

સુરત જિલ્લામાં મોટે ભાગે હજીરા વિસ્તારના સુવાલી, જૂનાગામ, રાજગરી, દામકા, હજીરા તેમ જ મોરા ગામમાં સફેદપીઠ ગીધની વસાહત જોવા મળે છે. આ ગામોમાં ગીધના સંરક્ષણ અંગે જાગૃતિ લાવવા 'વેનીશીંગ વલ્ચર' ફિલ્મ ગુજરાતી ભાષામાં દેખાડવામાં આવે છે; તેમ જ 'ચાલો ગીધ બચાવીએ' પુસ્તક અને 'ટી-શર્ટ' પણ

ગીધના સંરક્ષણ બાબતે એક સારા સમાચાર. કેન્દ્ર સરકારના આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલયે તા. ૪ જુલાઈ, ૨૦૦૮ના નોટિફિકેશન દ્વારા 'ડ્રગ્સ એન્ડ કોસ્મેટિક્સ એક્ટ, ૧૯૪૦'ના સેક્શન ૫૬એ અંતર્ગત ડાયક્લોફેનાક તથા તેની વિવિધ બનાવટોના ઉત્પાદન, વેચાણ અને વિતરણ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે.

બનાવવામાં આવ્યા છે, જે કાર્યક્રમ દરમ્યાન આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને ગીધની આપણા નિવસનતંત્રમાં અગત્યતા તેમજ તેના સંરક્ષણ માટેની સમજ આપવામાં આવે છે.

ખોરાકની અછત ગીધના અસ્તિત્વ સામે એક ખતરો છે, તેમજ ગીધને મળતો ખોરાક 'ડાયક્લોફેનાક' મુક્ત છે કે કેમ તે પણ એક પ્રશ્ન છે. ગીધને 'ડાયક્લોફેનાક' મુક્ત ખોરાક મળી રહે તે માટે નેચર ક્લબ સુરતે 'વલ્યર ફીડીંગ સાઈટ' શરૂ કરી છે. આ માટે ભરવાડોની એક સભા બોલાવી તેમને ગીધની હાલની પરિસ્થિતિ તેમજ ગીધ માટેના ખોરાકની અછત વિષે વાકેફ કર્યા તેમજ મૃત ઢોર-ઢાંખર ખુલ્લામાં પડી રહેવાથી થતી બિમારીઓ તરફ ધ્યાન દોર્યું. તેઓ પોતાનાં મરેલાં ઢોરને ગીધના ખોરાક માટે આપવા સંમત થયા. મરેલાં ઢોર અંગે તેઓ 'નેચર ક્લબ, સુરત'નો સંપર્ક કરે છે.

બીજી નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે, એક ચમાર (ચામડું ઉતારનાર) આ બાબતે મદદ કરવા તૈયાર હતો. મૃત ઢોરની ચમારને જાણ થતા મૃત ઢોરને 'સાઈટ' પર લઈ જઈ તેનું ચામડું ઉતારી, ગીધને માટે મૃત શરીર મૂકી દે છે. ભરવાડોને અમે 'ડાયક્લોફેનાક'ની ગંભીર અસર અંગે જાણ કરીને આ દવા પોતાનાં ઢોર માટે ન વાપરવાની સલાહ આપીએ છીએ અને તેના હકારાત્મક પ્રતિભાવ મળી રહ્યા છે.

- ચોક્કસ સમયાંતરે ગીધની વસ્તીગણતરી હજીરા તેમજ દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ વિસ્તારમાં કરવામાં આવે છે. યોગ્ય પ્રયત્નો અને ખોરાક અંગેની કાળજીને કારણે સુરતમાં ગીધની વસ્તી મોટા ભાગે સ્થિર છે. અહીં બિમાર કે ઘાયલ ગીધની પૂરતી કાળજી લેવામાં આવે છે અને સ્વસ્થ થયે તેને તેની માળાવસાહતવાળા વિસ્તારમાં છોડી દેવામાં આવે છે. જો કોઈ ગીધની સ્થિતિ વધુ ગંભીર હોય અને સારવાર અહીં શક્ય ન હોય તો વનવિભાગના સહયોગથી તેને જૂનાગઢ લઈ જવામાં આવે છે.

સુરત જિલ્લાના પશુચિકિત્સકોને ભેગા કરી માંદા ઢોરને અપાતી 'ડાયક્લોફેનાક' દવાની ગીધ પર થતી ઘાતક અસર અંગે વાકેફ કર્યા છે. 'ડાયક્લોફેનાક'ની વૈકલ્પિક દવા 'મેલોક્સિકેમ' ખૂબ મોંઘી છે. આના ઉપાયરૂપે નેચર ક્લબ, સુરત વૈકલ્પિક દવા સસ્તા ભાવે પશુચિકિત્સકોને

પૂરી પાડે છે. અત્યાર સુધી ૨૦૦૦ યુનિટથી વધુ 'મેલોક્સિકેમ' દવાનું વિતરણ થયું છે.

બે અઠવાડિયાં પહેલાં ઝાડ પરથી પડી ગયેલા ગીધના બચ્ચાને કાગડા હેરાન કરી રહ્યા હતા. આ વિશે જાણ થતા તરત જ તેને નેચર ક્લબ, સુરતના 'રેસ્ક્યૂ સેન્ટર' પર લાવવામાં આવ્યું. એ વખતે બચ્ચું 'ડીહાઈડ્રેટેડ' અને નબળું હતું. તેને રોજિંદું આશરે ૨૫૦ ગ્રામ માંસ ખાવા માટે આપવામાં આવતું હતું. રોજિંદી સારવાર તેમજ દેખભાળને લીધે આ બચ્ચું સૂર્યસ્નાન પછી પાંખો ફફડાવી ઊડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. એક દિવસ તેને પોતાના વિસ્તારમાં મુક્ત કર્યું પરંતુ તે ઊડી ન શક્યું. બે અઠવાડિયા પછી ફરીથી બીજો પ્રયત્ન કરાશે.

ગીધની 'ફીડીંગ સાઈટ' પર પ્રત્યેક મહિને ૨૦ થી ૨૫ દિવસ ગીધની સંખ્યાની ગણતરી કરવામાં આવે છે. ફેબ્રુ. '૦૮થી મે, '૦૮ દરમિયાન આ રીતે 'મોનીટરીંગ' કરતાં દરરોજ આશરે ૨૮ થી ૩૨ સફેદપીઠ ગીધ તથા ૨ થી ૩ ગિરનારી ગીધ (Long-billed Vulture) જોવા મળતાં. આમ કુલ ૩૦ થી ૩૫ ગીધ દરરોજ 'ફીડીંગ સાઈટ' પર આવતાં. સૌથી વધુ ૫૩ ગીધ એક દિવસે જોવા મળ્યાં છે.

વિરલ પ્રજાપતિ

નેચર ક્લબ, સુરત

સાબરમતી રેલવે સ્ટેશન પર તા. ૧૦-૩-૦૮ના રોજ પીપળાના એક મોટા ઝાડ પર બે સફેદપીઠ ગીધ જોવા મળ્યા.

યતીન વી. કંસારા

વ્યાખ્યાતા, સમાજ કાર્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ., રાજકોટ

તા. ૧૦-૮-૦૮ના રોજ સવારે ૭-૦૦ વાગ્યે અમદાવાદના બોડકદેવ વિસ્તારમાં - રાજપથ ક્લબની પાછળ લીમડાના એક વિશાળ વૃક્ષ પર બે સફેદપીઠ ગીધ બેઠેલાં જોવા મળ્યાં. વર્ષોથી આ વિસ્તારમાં સવારના સમયે હું ચાલવા જાઉં છું, તેમાં ગીધની આ મારી પ્રથમ નોંધ છે.

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

અમદાવાદ

મહુવા વિસ્તારમાં ગીધસંરક્ષણ

મહુવામાં આવેલી ગીધની વસ્તી મહુવા ઉપરાંત આસરાણા અને રાજુલાના નાળિયેરીના વાવેતરવાળા વિસ્તારોમાં ફરતી રહે છે. અલગ અલગ સ્થાનિક સ્વયંસેવકોની મદદથી તેની ગતિવિધિ પર દેખરેખ રહેતી હોય છે. ગયા એક વર્ષના આ વિસ્તારનાં ગીધની સંખ્યાના આંક તથા તેમના સંરક્ષણ અંગે લેવાયેલાં વિવિધ પગલાં વિષે અત્રે માહિતી આપું છું.

❖ ગીધની સંખ્યા તથા માળા અંગેની કેટલીક વિગતો:

- ગયા વર્ષે મહુવાની એક ખાનગી વાડીમાં ત્રણ માળા બાંધવાની શરૂઆત થઈ, પણ થોડાં જ અઠવાડિયામાં અધૂરા મૂકી દેવાયા.

- મહુવાની નાળિયેરીની વાડીઓમાં સરેરાશ ૧૪ સફેદપીઠ ગીધ જોવા મળતાં.

- રાજુલામાં લગભગ ૬૦ થી ૭૦ ગીધ જુદા જુદા સમયે વાડીઓમાં દેખાયા.

- તા. ૨૫-૭-૦૭ના દિવસે કરેલી ગીધની ગણતરી આ મુજબ છે :

મહુવા - ૩ અપુષ્પ, ૨૩ પુષ્પ સફેદપીઠ ગીધ, ૨ પુષ્પ ગિરનારી ગીધ : કુલ ૨૮.

રાજુલા - ૧૪ અપુષ્પ, ૬૩ પુષ્પ સફેદપીઠ ગીધ, કુલ : ૭૭

- રાજુલામાં ૧૪ માળામાંથી ૮ બચ્યાં જન્મ્યાં.

❖ મહુવાની આસપાસના વિસ્તારોમાં ખોરાક પર ઉતરેલાં ગીધની સંખ્યા :

તારીખ	જગ્યા	પક્ષીની સંખ્યા
૫-૧-૦૭	શારદીકા પાસે રાત્રિરોકાણ (ખોરાક અર્થે)	૪૩ (સફેદપીઠ ગીધ)
૧૪-૪-૦૭	મહુવા : નાળિયેરીની વાડી	૧૪ + ૧ ગિરનારી ગીધ
૫-૬-૦૭	આસરાણા પાણીના ખાબોચિયા પાસે	૪૫
૨૦-૬-૦૭	"	૨૨
૨૧-૭-૦૭	"	૧૦૭ (૨ અપુષ્પ, ૩ ગિરનારી ગીધ)

૮-૮-૦૭	"	૧
૨૭-૬-૦૮	છાપરિયાળી (કેન્સીન્ગ કાઢ્યા પછી)	૪૫
૧-૭-૦૮	આસરાણા	૫૫
૪-૭-૦૮	"	૪૨
૫-૭-૦૮	"	૪૦+
૬-૭-૦૮	"	૫૪+
૧૫-૭-૦૮	મહુવા : તાવેડા પાસે, નદીકિનારે	૪૦+

ઉપરની માહિતીમાં આસરાણાના તમામ આંકડા અશ્ચિનભાઈ રાજયગુરુ અને તેમનાં સરકારી માધ્યમિક શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓની મદદથી મળેલા છે. અહીં, વિદ્યાર્થીઓની મદદથી એક વૈકલ્પિક 'ફિડીંગ સાઈટ' ઊભી થઈ શકી છે, જ્યાં પાલતુ પ્રાણી 'ડાઈક્લોફેનાક' મુક્ત છે તેની ખાત્રી કર્યા બાદ તેનું મૃત શરીર નાંખવામાં આવે છે. (આ કઈ રીતે કરી શકાય તે વાચકો માટે રસપ્રદ બની શકે. - સં.)

❖ ગીધ-સંરક્ષણ માટે લેવાયેલાં પગલાં :

- આજુબાજુની પાંજરાપોળમાં અને ગૌશાળામાં રાહત દરે 'મેલોક્સિકેમ'નું વિતરણ.

- ભાવનગર જિલ્લામાં પશુસારવારના 'કેમ્પ'માં પણ 'મેલોક્સિકેમ'નું રાહતના દરે વિતરણ.

- ૨૩મી જાન્યુ.ના રોજ આસરાણામાં અને રાજુલામાં ગીધ સંબંધિત ચિત્રોનું જાહેર પ્રદર્શન આયોજ્યું.

- હકાભાઈ મકવાણાની મદદથી નાળિયેરી ઉતારવાવાળાઓ માટે એક જાગૃતિ કાર્યક્રમનું આયોજન કરાયું જેમાં 'નેચર ક્લબ, સુરત' દ્વારા તૈયાર કરાયેલાં 'ગીધ બચાવો' લખેલાં 'ટી-શર્ટ્સ'નું વિતરણ કરાયું.

- આસરાણાના સરકારી માધ્યમિક શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા અશ્ચિનભાઈ રાજયગુરુએ, ધારાસભ્ય કનુભાઈ કલસારિયાના હસ્તે 'નેચર ક્લબ, સુરત' દ્વારા તૈયાર કરાયેલા 'ટી-શર્ટ્સ' તથા 'ગીધ બચાવો' પુસ્તિકાનું વિતરણ કરાવ્યું.

- મહુવા નજીક છાપરિયાળી પાંજરાપોળ ખાતે બે વર્ષ પહેલા ઊભી કરાયેલી 'વાડ'ને લીધે ગીધ, ખોરાક પર આવતા બંધ થઈ ગયા હતાં. પરિક્ષેત્ર વનસંરક્ષક શ્રી મુનિની મદદથી આ 'વાડ' દૂર કરતાં ગીધ ફરીથી આવતાં થયાં છે.

- ૨૦૦૭-૦૮ દરમિયાન ૩ માંદા ગીધને બચાવી લેવાયાં. તેમાંના એકને અમદાવાદ અને એકને જુનાગઢ લઈ જવાયું તથા એકને ફરી ખુલ્લામાં છોડી દેવાયું.

- રાજુલા ખાતે પણ આ સમયગાળા દરમિયાન ૩ ગીધને બચાવી લેવાયાં હતાં.

- હમણાં આ વિસ્તારમાં ગીધ તેમજ સિંહોની વસ્તીને ધ્યાનમાં રાખીને વનવિભાગ તરફથી એક પશુચિકિત્સકની જગ્યા ઊભી કરાઈ છે.

- છાપરિયાળી તથા મહુવામાં ગીધની વસતીની દેખરેખ માટે વનવિભાગ તરફથી બે રોજમદારોની નિયુક્તિ કરવામાં આવી છે.

- તા.૪-૭-૦૮ના રોજ કોડીનારમાં દિનેશભાઈ, રાજુલામાં વિપુલભાઈ લહેરી, આસરાણામાં અશ્વિનભાઈ રાજયગુરૂ તથા મહુવા, તળાજા અને જેસર ખાતે રુચિબેન દવે તરફથી વિદ્યાર્થીઓને સાંકળી લેતી, ગીધવિષયક વિવિધ જાગૃતિવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ થઈ, જેમાં કુલ ૪૫૦ વિદ્યાર્થીઓને આવરી લેવાયાં.

- તા.૧-૩-૦૮ના રોજ મહુવામાં એક મૃત ગીધ મળ્યું જેને 'પોસ્ટમોર્ટમ' માટે પિંજોર મોકલાયું. ૭-૭-૦૮નાં રોજ મળેલા અન્ય એક મૃત ગીધનું સ્થાનિક 'પોસ્ટમોર્ટમ' થયું.

- બે વર્ષમાં રાજુલામાં મળેલાં ગીધનાં અવશેષો પરથી કુલ ૬ ગીધ મૃત્યુ પામ્યાં હશે તેવો અંદાજ મળ્યો. તેમના 'પોસ્ટમોર્ટમ' શક્ય ન હતાં.

❖ **ગીધ-સંરક્ષણ દરમિયાન ઊભી થયેલી અડચણો:**

- ૫-૬-૦૭ના રોજ બે ગીધના મૃતદેહો મળ્યા હતા જેમાં એક પુત્ર પક્ષીનો તથા એક બચ્ચાનો હતો. તેમના 'પોસ્ટમોર્ટમ'ની મંજૂરી છેક ૧૪ જાન્યુ. '૦૮ના રોજ મળી. આ દરમિયાન સંકલનના અભાવે ચંદીગઢ પહોંચતા તેઓ ખૂબ જ ખરાબ થઈ ગયા હોવાથી પિંજોર ખાતે સ્વીકારાયા નહીં અને નાશ કરી દેવો પડ્યો.

- એવું ધ્યાનમાં આવ્યું છે કે વનવિભાગ દ્વારા જ્યારે માંદા ગીધની સ્થળ બદલી કરવામાં આવે છે ત્યારે પક્ષીઓને પકડવામાં માવજતપૂર્ણ વ્યવહાર માટે જે તકેદારી રખાવી જોઈએ તે રખાતી નથી. તેઓની આ બીનઆવડત તથા ગીધના સ્થળાંતર માટે જરૂરી ખોખાંની બીનઉપલબ્ધિને લીધે

ગીધ માટે અસલામતી ઊભી થાય છે. વનવિભાગના આ 'સ્ટાફ' માટે એક 'ટ્રેઈનિંગ પ્રોગ્રામ' રખાવો જોઈએ.

- મહુવા ખાતે ગીધ જેટલા મોટા પક્ષીને સારવાર અર્થે રાખી શકાય તેવા પાંજરાની વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટેની 'ગ્રાંટ' ઘણા સમયથી મંજૂર થઈ ગઈ હોવા છતાં અગમ્ય કારણસર આ કાર્ય અટકેલું છે.

- ગીધનું પ્રજનન આ વિસ્તારમાં મુખ્યત્વે રાજુલા ખાતે થાય છે. અહીં જોઈએ તેવો સ્થાનિક સહકાર ઉપલબ્ધ નથી. મે, '૦૮માં મેં રાજુલાના શ્રી વિપુલભાઈ લહેરી સાથે આ વિસ્તારની મુલાકાત લેતાં ૩૨ પુત્ર તથા ૩ અપુત્ર પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં હતાં. ત્યાંની પાંજરાપોળની મુલાકાત લેતાં 'ડાઈક્લોફેનાક' દવા મળી આવી જે દુઃખદ છે. જો કે, આ પાંજરાપોળની મૃતદેહ નાંખવાની જગ્યા કદાચ વીજળીના તાર અને થાંભલાથી ઘેરાયેલી હોવાથી અહીં ગીધ ઊતરતાં નથી.

અહીં જો યોગ્ય 'ડમ્પીંગ સાઈટ' વિકસાવવામાં આવે તો ગીધના ખોરાકની મુશ્કેલી હલ થઈ શકે. અહીં કઈ જગ્યા અનુકૂળ રહે તથા સ્થાનિક મદદ કઈ રીતે મળી શકે તેની તપાસ માટે 'નેચર ક્લબ, સુરત'ના શ્રી વિરલ પ્રજાપતિએ મુલાકાત લઈ અને અહેવાલ પરિક્ષેત્ર વન અધિકારીશ્રીને આપ્યો હતો.

રુચિ દવે

૩૬, હાઉસિંગ બોર્ડ સોસાયટી, મહુવા ૩૬૪૨૮૦

પાંજરાપોળની આસપાસ ગીધનું નિરીક્ષણ

❖ ડાભલા પાંજરાપોળ :

અહીં ૧૪-૬-૨૦૦૮ના રોજ બપોરના ૧૨-૩૦ થી ૨-૦૦ના ગાળામાં આશરે ૧૪૮ ગીધ જોવા મળ્યાં હતાં. આ નિરીક્ષણની વધુ વિગતો નીચે મુજબ છે :

ગીધની પ્રજાતિ	સંખ્યા	સ્થળ	વિશેષ નોંધ
ગીધ (Indian White backed Vulture)	૭૦	ડંપીંગ સાઈટ	મૃત પશુનો આહાર કરતા અને જમીન પર બેઠેલા જોવા મળ્યાં
ગીધ (Long-billed Vulture)	૮	નં. ૧	
ગિરનારી ગીધ	૬		

ગિરનારી ગીધ અપુષ્પ	૨	
ગીધ	૪૩+	” વડ પર આરામ કરતાં જોવા મળ્યાં
વણઓળખાયેલાં ગીધ	૧૩	આકાશમાં ઊડતાં જોવા મળ્યાં (શક્યતઃ Indian Whitebacked Vulture
ગીધ	૩	પાંજરાપોળ લીમડા પર આરામ કરતાં જોવા મળ્યાં.
કુલ	૧૪૮+	

ડાબલા ખાતે અન્ય પશુપક્ષીઓ પણ મૃતદેહ નજીક આહાર કરતા જોવા મળ્યાં, જેની વિગતો આ મુજબ છે :

જાતિ	સંખ્યા
કૂતરાં	૧૨
નોળિયા	૮
બેન્ડિકૂટ ઉંદર	૨
જંગલી ડુક્કર	પગલાંની નિશાની
શિયાળ	પગલાંની નિશાની
ઝરખ	પગલાંની નિશાની
સમળી (Black Kite)	૨૪
ઢોર બગલા (Cattle Egret)	૩૯
કાગડા (House Crow)	૧૪
કાળો કોશી (Black Drongo)	૦૮
ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis)	૦૭

❖ વીરપુર પાંજરાપોળ :

અહીં ૧૪-૬-૦૮ના રોજ બપોરે ૨-૪૫ વાગ્યે ૨ ખેરા (Egyptian Vulture) જોવા મળ્યા. તેમને પ્રાણીના મૃતદેહનો ખોરાક લઈને ઊડી જતા જોયા. વીરપુર પાંજરાપોળ ખાતે અન્ય પશુપક્ષીઓ પણ મૃતદેહ નજીક આહાર કરતાં જોવા મળ્યાં :

જાતિ	સંખ્યા
કૂતરાં	૮
નોળિયા	૩
ઢોર બગલા (Cattle Egret)	૩૯
કાગડા (House Crow)	૧૪
ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis)	૦૭

❖ રામપુર (ભંકોડા) પાંજરાપોળ :

અહીં તા. ૧૪-૬-૨૦૦૮ના રોજ સાંજે ૫ વાગ્યે ૨ ગીધ (Indian White-backed Vulture) જોવા મળ્યાં હતાં. આ ગીધને આમલી પર આરામ કરતા જોયા. દશલાણા ગામ :

અહીં તા. ૧૪-૬-૨૦૦૮ના રોજ સાંજે ૬ વાગ્યે ૪ ગીધ (Indian White-backed Vulture) લીમડા પર આરામ કરતાં જોવા મળ્યાં હતાં.

આમ તા. ૧૪-૬-૨૦૦૮ના રોજ કુલ ૬ સ્થળો પર ૧૫૬થી વધુ ગીધ જોવા મળ્યાં. રાંચરડા પાસે આવેલ નાળી ગૌશાળા તથા કલ્યાણપુર ખાતેની કલ્યાણપુર ગાયત્રી શક્તિપીઠ ગૌશાળાની પણ મુલાકાત લીધી; જ્યાં એક પણ ગીધ દેખાયેલ નહીં.

❖ ડાબલા પાંજરાપોળ :

અહીં તા. ૧૯-૬-૨૦૦૮ના રોજ બપોરે ૧૨-૪૫ વાગ્યે ૧૪૬ ગીધ (Indian White-backed Vulture), ૬ પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon Vulture) તથા ૪ ખેરા (Egyptian Vulture); એમ કુલ ૧૫૬ ગીધ જોવા મળ્યાં હતાં. આ ગીધમાંથી કેટલાક આહાર લેતાં, તો કેટલાક જમીન પર બેઠેલાં જોવા મળ્યાં.

તા. ૬-૭-૨૦૦૮ના રોજ બપોરે ૧૨ વાગ્યે ૧૨૮ ગીધ, ૬ પહાડી ગીધ તથા ૪ ખેરા; એમ કુલ ૧૩૮ ગીધ મરેલા ઢોર ખાતાં જોવા મળ્યાં. ત્યાં ૮ ભૂંડ અને ૪ કૂતરાં પણ ગીધના ખોરાકમાં હિસ્સો પડાવતા જોવા મળ્યાં.

આ મુલાકાતો દરમ્યાન કરેલ કેટલાંક રસપ્રદ નિરીક્ષણો નીચે મુજબ છે :

- પશુઓના તમામ મૃતદેહો પરથી ચામડું ઉતારી લેવાયું હતું. ત્યાર બાદ આ મૃતદેહોનું ‘ડિંગિંગ’ કરવામાં આવ્યું હતું.

- આ ચામડાની કિંમત બજારમાં રૂ. ૩૫૦ થી ૫૫૦ જેટલી મળતી હોય છે.

- ઢોરના ખોરાકમાં પ્લાસ્ટિકનો કચરો જોવા મળ્યા હતાં.

- કૂતરાઓ માટે ખોરાકની વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા જરૂરી છે.

- આ પાંજરાપોળમાં ડાઈકલોફેનેક મળેલ નહીં. ત્યાંના કર્મચારીઓ પણ આ દવાની ખરાબ અસરથી વાકેફ હતા.

ગીઘ પર જાપતો

- ગીઘની ખોરાકની તથા રાતવાસાની જગ્યાઓ પર વધુ 'જાગૃતિ કાર્યક્રમો'ની જરૂર છે.

- પ્રમાણપત્ર વગર પ્રેક્ટીસ કરતા પશુચિકિત્સકો પાસે ડાઈક્લોફેનેક ઉપલબ્ધ હોઈ, તે બાબતે સક્રિય થવું જરૂરી છે. ગૌશાળાના પશુચિકિત્સકો પાસે પણ આ બાબતની સંવેદનશીલતા હોવી જરૂરી છે.

- 'ડિપિંગ'ના સ્થાનની આસપાસ ઊંચાં વૃક્ષોનો અભાવ જોવા મળ્યો હતો.

❖ તા. ૭-૭-૨૦૦૮ના રોજ સાંજે ૪-૩૦ વાગ્યે શાહીબાગ, ગાયત્રી મંદિર પાસે ૧૨ ગીઘ લીમડા પર બેઠેલાં જોયાં.

❖ જાગૃતિ કાર્યક્રમો :

- ઉનાલી ગૌશાળા, રામપુર (ડભોડા)ના સંચાલકશ્રીઓ સાથે ડાઈક્લોફેનેકની ખરાબ અસર તથા વિકલ્પે ઉપલબ્ધ 'મેલોક્સિકેમ'ના ફાયદા વિશે ચર્ચા

વિચારણા કરી.

- તા. ૫-૭-૨૦૦૮ના રોજ પ્રગતિનગર, અમદાવાદની 'સુપર ઈંગ્લિશ સ્કૂલ' ખાતે ધો. ૮ થી ૧૨ના ૧૨૮ વિદ્યાર્થીઓ તથા ૬ શિક્ષકો સમક્ષ ગીઘની સંખ્યામાં થતા ઘટાડા વિશે તથા તેમને બચાવવા બાળકો શું કરી શકે તે વિશે માહિતી આપવામાં આવી હતી. ખાસ કરીને ઘરનો કચરો અને એકવાડ પ્લાસ્ટિકની થેલીમાં ભરીને ન ફેંકવા વિશે તેમને સજાગ કરવામાં આવ્યા હતાં; કારણ કે સામાન્ય રીતે ઢોર આવું પ્લાસ્ટિક ખાઈને બીમાર પડતાં હોય છે. આ સિવાય આ વિષય બાબતે પ્રશ્નોત્તરી પણ રાખવામાં આવી હતી તેમ જ બાળકોને 'નેચર ક્લબ', સુરત વડે તૈયાર થયેલી ગીઘ વિશેની પુસ્તિકાનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

મયુર મિસ્ત્રી

૨૭/૧૫૮, વિજયનગર, નારણપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૩

શુભેચ્છા ફાળો તથા આજીવન લવાજમ
(ઑક્ટો. '૦૭ થી ઑક્ટો. '૦૮)

નામ/ગામ	રકમ રૂ.	નામ/ગામ	રકમ રૂ.
એક શુભેચ્છક	૫૦૦૦/-	દર્શક કારિયા, રાજકોટ	૧૫૦૦/-
સુધીરભાઈ ખાડેકર, અમદાવાદ	૫૦૦/-	ડૉ. જયેશ જોશી, નવસારી	૧૫૦૦/-
ક્ષિતિજ પંડ્યા, અમદાવાદ	૫૦૦/-	શ્રી ભદ્રાવડી મા. અને ઉ.મા.શાળા	૧૫૦૦/-
નિરજભાઈ જોષી, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-	ભદ્રાવડી, તા. બોટાદ, જિ.ભાવનગર	
જતીનભાઈ શાહ, વલસાડ	૧૫૦૦/-	જયપાલસિંહ જાડેજા, જામનગર	૧૫૦૦/-
ડૉ. પીયૂષભાઈ પટેલ, વલસાડ	૧૫૦૦/-	છગનભાઈ મોઢવડિયા, પોરબંદર	૧૫૦૦/-
ભગીરથભાઈ માંકડ, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-	જે. બી. વાડિયા,	૬૦૦/-
પ્રવીણભાઈ ગઢવી, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-	જુગલકિશોર એચ. પટેલ	૧૫૨૫/-
વી.ડી.બાલા, રાજકોટ	૫૦૦/-	ઉટીયાદરા, તા. અંકલેશ્વર, જિ. ભરૂચ	
વિલાસ પ્રધાન, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-	ઉદયનભાઈ આઈ. મહેતા, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-
પ્રસાદ ગુણપુલે, મોરબી	૧૫૦૦/-	એસ. એચ. પ્રજાપતિ, પાલનપુર	૧૫૨૫/-
ગાયત્રીબેન ત. જોષી, આણંદ	૧૫૦૦/-	બિન્દુબેન કાપડિયા, મુંબઈ	૧૫૦૦/-
જયદેવભાઈ ધાધલ, જામનગર	૬૨૫/-	ડૉ. અરૂણભાઈ શેઠ, મુંબઈ	૫૦૧/-
દર્શનભાઈ અંધારિયા, ભાવનગર	૫૦૦/-	પ્રણવભાઈ ત્રિવેદી, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-
સુવર્ણાબેન સોનવણે, વડોદરા	૫૦૦/-	એસ. કે. પુવાર, ગોધરા	૧૫૦૦/-
આનંદભાઈ કડિયા, અમદાવાદ	૫૦૦/-	પી. જે. ભગદેવ, ગાંધીનગર	૨૦૦૦/-
પુશાલીબેન કડિયા, અમદાવાદ	૫૦૦/-	મનીષાબેન રાજપૂત, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-
શાંતિભાઈ વરુ, ભુજ	૫૦૦/-	રાકેશભાઈ એચ. પટેલ, અમદાવાદ	૫૦૦/-
શ્રી સોનિયાબેન ગોકાણી, અમદાવાદ	૧૫૦૦/-	નવનીતભાઈ ભટ્ટ, ભાવનગર	૧૫૦૦/-

☐ "છાંચડો વાવું છું"ના અનુસંધાને..

'વિહંગ' જુલાઈ-સપ્ટે. ૦૮ના અંકમાં વર્ષા ચૌધરીનો લેખ વાંચીને આનંદ થયો. બીજના વાવેતરથી વનસ્પતિનો વ્યાપ વધારવાની કોશીશ પ્રશંસનીય છે અને તે ચાલુ રહે તે જરૂરી છે. પરંતુ તેમના લેખમાં છેલ્લે 'ધરતી અંકુરિત થઈ ત્યારે અમો જોવા ગયા તો ગણ્યા ગાંઠ્યા વૃક્ષ-રોપાએ અમારું અભિવાદન કર્યું. હરખ અને હતાશા બેઉ લઈને ડુંગરો ઊતર્યા' તે વાંચીને આ પત્ર લખું છું.

તમારી આ પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર ચાલુ રાખવા હિમાયત કરું છું. બીજ તમો એકઠા કરો ત્યારે જુઓ કે બીજ કેવાં છે? પરિપક્વ બીજ એકઠાં થાય તેમાંથી પાકેલાં અને તંદુરસ્ત બીજ જુદા કરી અને બીજ ડુંગરા ઉપર રોપતાં પહેલા ત્યાં કોઈ નાનકડા હથિયારથી શક્ય તેટલો ખાડો કરી તેમાં બીજ રોપી તેની ઉપર બીજના કદ જેટલી જ માટીથી ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઘણાં બીજની અંકુરણશક્તિ ટૂંકા ગાળાની હોય છે, (ખાસ કરીને ચોમાસામાં મળતાં બીજ અને તૈલી બીજ). તેથી આવાં બીજ એકઠાં કર્યા બાદ ટૂંકા સમયમાં જ વાવી શકાય તો પરિણામ સારું મળે. આવાં બીજને ખાસ કરીને લીમડાંના વૃક્ષો, બીજાં છોડવા કે જૂંડમાં લોખંડની પ થી ૮ ફૂટ લાંબી પાઈપ એક બાજુથી અણીદાર બનાવી પાઈપને ફેરવી જૂંડની અંદર નાનો ખાડો બનાવી પછીથી પાઈપના બીજા છેડેથી બીજ અંદર જાય તે રીતે રોપણી કરવાથી સારાં પરિણામ જોવા મળેલ છે અને ભવિષ્યમાં ઊગેલ બીજને જૂંડથી રક્ષણ પણ મળે છે.

ખુલ્લા ભાગમાં જ્યાં ઓછું ધોવાણ થયું હોય ત્યાં બીજ વાવેતર થાય તે હિતાવહ છે.

આપના આ કાર્યમાં અમારા સહયોગની જરૂરિયાત જણાય ત્યાં સહભાગી થવાની ઉત્સુકતા સાથે,

એસ.બી.બળેજી

નાયબ વન સંરક્ષક, સામાજિક વનીકરણ વિભાગ, જૂનાગઢ

☐ જુલાઈ ૦૮નો વિહંગનો અંક મળ્યો. ઘણા સમયથી પક્ષીઓ અને વૃક્ષને સાંકળવામાં આવે એવી ઈચ્છા હતી તે પૂરી થઈ. 'બર્ડ ફ્રેન્ડલી' વૃક્ષોના ફેલાવા અને જાળવણીની 'અપીલ' ખૂબ જ અગત્યની છે. સાથે બીજ એકત્રીકરણની

માહિતી પણ ઉપયોગી નીવડશે. અંજાર ખાતે 'નિ:સર્ગ કલબ' દ્વારા મિત્રો સાથે વૃક્ષારોપણ અને પર્યાવરણ સંરક્ષણની કામગીરી કરીએ છીએ.

મોટા વિરામ બાદ ફરી વરસાદનો બીજો 'રાઉન્ડ' શરૂ થયો છે તે આનંદની વાત છે.

પ્રતાપ સેવક, ઓસમાણ ખત્રી

૩૬, શ્રીકૃષ્ણ સોસાયટી, ડી.વી.હાઈસ્કુલ પાછળ, અંજાર (કચ્છ) ૩૭૦૧૧૦

☐ આવજો, એક વૃક્ષ વાવજો.

'વૃક્ષો વાવો' પત્ર અભિયાન. આપ સાહેબશ્રીને જણાવવાનું કે અમે ભણતા ભણતા પત્રલેખન શીખવા તથા વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ અંતર્ગત આ પત્ર દ્વારા આપશ્રીને નમ્ર વિનંતી કરીએ છીએ કે જીવનમાં વૃક્ષો ખૂબ જ ઉપયોગી થતા હોઈ આપ પણ એક વૃક્ષ વાવી ઉછેરશો તો અમને ખૂબ આનંદ થશે. અમે પણ આ વર્ષે વૃક્ષારોપણ નિમિત્તે એક વૃક્ષ વાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે મુજબ એક વૃક્ષ વાવી ઉછેરવાની પણ જવાબદારી સ્વીકારી છે. આપ પણ બે પત્રો લખી અમારા આ અભિયાનમાં ભાગ લઈ આપના મિત્રો સગા સંબંધીને પત્ર પાઠવી આ વૃક્ષ વાવવાનો સંદેશો આપશો તથા તેમને પણ બે પત્રો લખવાનો સંદેશો આગળ ધપાવવા વિનંતી કરશો એવી આશા રાખું છું. (વેળાવદર કન્યાશાળાની વિદ્યાર્થીનીનું આ પત્ર-અભિયાન ગમ્યું. પત્ર બેઠો રજૂ કર્યો છે. - સં.)

ડાબી શૈના હરેશભાઈ

શ્રી વેળાવદર કન્યાશાળા, તા. ગારીયાધાર, જિ. ભાવનગર

☐ વૃક્ષ અંગેના આપના સંપાદકીય લેખ સાથે સૌ કોઈ પર્યાવરણપ્રેમી સંમત થશે જ. અંકલેશ્વરમાં 'સ્ટેશન રોડ' પર લીમડાનાં વર્ષો જૂનાં સેંકડો વૃક્ષો હતાં, જેનું રસ્તા પહોળા કરવાના બહાના હેઠળ ગયા વર્ષે નિકંદન કાઢવામાં આવ્યું. આ જ હાલત વડોદરામાં બરોડા ડેરીથી તરસાલી રોડ પર અને કામરેજથી અંકલેશ્વર ધોરી માર્ગ પર થઈ છે. હવે, વૃક્ષોનું સૌથી વધુ નિકંદન જંગલોમાં નહિ પરંતુ વિકસિત

વિસ્તારમાં થાય છે અને તે પણ વિકાસ તથા રસ્તાના નામે. આ સામે પણ આપણે અભિયાન ચલાવવું જ પડશે.

જુગલકિશોર હિરાલાલ પટેલ

મુ. ઊદીયાદરા, પો. હથુરમ, તા. અંકલેશ્વર, જિ. ભરૂચ
૩૯૪૧૨૫

❏ 'વિહંગ' બાળકોને પક્ષી સાથે જોડ્યા છે

ગયા વર્ષથી અમારી શાળાના બાળકોને પણ આપના

'વિહંગ' સાથે જોડ્યાં છે અને શાળામાં આ સામયિકના અંક આવતા થયા પછી બાળકો સહજ રીતે જ પક્ષીજગત સાથે જોડાઈ ગયા છે. બોટાદ, તાલુકો હોવાથી તથા 'વિજ્ઞાન'ના અભ્યાસ માટે આ એક જ 'ગ્રાન્ટેડ' શાળા હોવાથી ગામડાનાં વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવે છે. આજુબાજુનાં તમામ ગામમાં તેઓ પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં તેઓ થયા છે.

આ વર્ષે બોટાદથી ભાવનગર જતા મેં પણ રસ્તામાં પાણીથી ભરેલા મોટા વિસ્તારો જોયા છે. જેમાં પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ

આચમન

'વિહંગ'ના સુજ્ઞ વાચકોનો પરિચય ગયા અંકમાં વર્ષા ચૌધરી સાથે થઈ ચૂક્યો છે. હું આપ સૌ સાથે વર્ષાના છાંયડો વાવવાના કામનો સ્વાનુભવ વહેંચવા માંગું છું. જૂન મહિનાના પ્રથમ સપ્તાહમાં ઉત્સાહ અને ઉત્સુકતાથી ભર્યા ભર્યા અમે વર્ષાના થાનકે ત્રણ દિવસનો મુકામ કરી આવ્યા. એ અનુભવ અને લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા શબ્દો એ ખૂબ ટાંચુ સાધન છે. શબ્દાતીતને શબ્દમાં મુકવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે. એનું હાઈ સૌ સુધી પહોંચે તો હું કૃતકૃત્ય થઈશ.

વર્ષા એટલે સાંગોપાંગ ધરતીપુત્રી-નિસર્ગપુત્રી. એનું ધરતી નિસર્ગ સાથેનું જોડાણ એવું કે સૌ કુદરતી તત્ત્વો એની સાથે સતત સંવાદ કરે અને એ પ્રમાણે એ પોતાનું જીવન જીવે. કોઈપણ મુશ્કેલી કે પ્રશ્ન આવે તો એ આ તત્ત્વો પાસેથી સચોટ જવાબ પામે. આ તાદાત્મ્ય વર્ષાના પરિચયે જ સમજાય. આદિવાસી કુટુંબમાં જન્મ, એ જ માહોલમાં ઉછેર અને સાથે આધુનિક શિક્ષણનો સ્પર્શ. બંને જગતનો સુભગ સમન્વય સાધી એણે પોતાના જ માહોલમાં રહી પોતાની જ જન્મભૂમિને કર્મભૂમિ બનાવી છે. એની સાથે રહી, એની વાતો જાણી, એના કુટુંબને મળી, લાગ્યું કે આપણે સૌ આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિને પ્રદૂષિત કરી રહ્યાં છીએ. એમનું જીવન, રીત-રિવાજો સંપૂર્ણપણે કુદરતના લય સાથે ધબકે છે. ખેતરમાં સાગના પાનનો પરિયો બનાવી પાણી પીતી પાંચ વર્ષીય શ્રુતિએ અમને ચકિત કર્યા! વર્ષા એ જ સંસ્કારોથી એમની નવી પેઢીને પરિચિત કરી એના સંવર્ધનનું કાર્ય હસતાં-રમતાં કરી રહી છે.

અમે પણ વર્ષા અને એની સાથી બાળાઓ સાથે

સોનગઢ કિલ્લાની ટેકરી પર બીજ વેરવાનો અદ્ભુત અનુભવ મેળવ્યો. ૩-૪ કલાક વાદળિયા તાપમાં ટેકરીના ઢોળાવ પર બીજ વેરતાં રહ્યાં. જમીનની તિરાડોમાં બીજ ફસાવવાં અથવા પથ્થર નીચે દબાવીને મૂકવાં. બીજ અને ધરતી સાથે સંવાદ સાધતાં રહ્યાં અને કુદરતની મહાનતાને માણતાં રહ્યાં. વર્ષા પોતાના કાર્ય વિશે કવિ શ્રી મકરંદ દવેની જે કાવ્યપંક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે એનો અર્થ આત્મસાત્ કર્યો.

“બીજ વેર્યા છે મેં તો છૂટ્ટા હાથે,

હવે વાદળ જાણે અને જાણે વસુંધરા.”

કોઈ પણ કાર્યના પરિણામ વિશે વિચારતી આધુનિક વિચારસરણીને એક જબરદસ્ત 'બ્રેક' વાગે છે. આપણે 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે..' નો ફક્ત પોપટપાઠ કરીએ છીએ, વર્ષા એ જીવે છે. અખૂટ વિશ્વાસથી એ કામ કર્યે જ જાય છે, 'બોડા ડુંગરાને લીલા કરવાનું, ખોવાયેલાં વૃક્ષોને પાછા લાવવાનું.'

એણે કોઈ પણ સંસાધનો વગર ઊભી કરેલી સુંદર નર્સરી અને મમતાપૂર્વક ઊછેરેલા રોપાઓને મળવું એ લહાવો પણ નસીબવંતાને જ મળે. વર્ષાને આપણા સૌની પ્યારભરી સલામ! વર્ષાની વાતોથી ગગન ભરાય, આ તો એક આચમન માત્ર! “પછી ડમરો રેલમછેલ રેલ્યો, કે વન મારું ઝળહળતું..'

આવો આપણે સૌ પણ એના આ ભગીરથ કાર્યમાં આપણો યથાશક્તિ ફાળો આપીએ.

સમીક્ષા ત્રિવેદી

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ
૩૮૦૦૧૫

જલમુરઘીની સંખ્યા વિશાળ જોવા મળી હતી. પક્ષીનિરીક્ષણ આવી મુસાફરી દરમ્યાન જાણેઅજાણ્યે થઈ જાય છે.

ડૉ. કિષ્નાબા એસ. ગોહિલ

શ્રી મો. દી. શાહ વિદ્યાલય, હિંમતભાઈ ગાંધી માર્ગ,
બોટાદ ૩૬૪૭૧૦

❑ દરેક વાયક 'મીની નર્સરી' તૈયાર કરે

'વિહંગ'નો વર્ષા ૨૦૦૮ અંક મળ્યો. તુરત જ વાંચી ગયો. આ બાબતમાં અમારા જેવાને પણ આ નિર્દોષ જીવો માટે યથાશક્તિ કંઈક કરવાનું મન થાય છે. તેમાં પણ આ વખતે, પક્ષીઓ માટે ખાસ જરૂરી એવાં વૃક્ષો કે જે ફક્ત છાયા અને રહેઠાણ જ નહીં પરંતુ પક્ષીઓને જરૂરી ખોરાક પણ આપે છે. તેની ફક્ત ચિંતા જ નહીં પરંતુ નક્કર કામગીરીની આપે શરૂઆત કરી છે (વૃક્ષો ઉછેરવાની). અંકમાં ખાસ તો આપનો સંપાદકીય લેખ તેમજ 'છાંચડો વાવું છું', 'બીજ એકત્રીકરણ', 'બીજાંકુરણમાં પક્ષીઓનો ફાળો' તેમજ 'પક્ષી માટે વૃક્ષ' જેવા લેખો, માહિતીસભર, પ્રેરણાદાયી છે. ખાસ તો આપે બીજ એકત્રીકરણની જે વાત કરી છે તે પણ જરૂરી છે, અને સમયોચિત છે. આ બાબતમાં મારું સૂચન હતું કે એકત્રીકરણ કરી વનખાતાને આપી શકાય. તદ્દઉપરાંત આ કાર્ય 'વિહંગ' દ્વારા સંચાલિત થાય તો, વાયકો પાસેથી બીજ એકત્ર કરી જરૂરિયાતમંદ વૃક્ષઉછેરકોને પહોંચાતો કરી શકાય.

વળી, વિહંગનો દરેક વાયક પણ એકાદ 'મીની નર્સરી' તૈયાર કરી સ્વૈચ્છિક રીતે, તેમનાં વિસ્તારમાં દર વર્ષે ઓછામાં ઓછાં સોએક વૃક્ષો ઉછેરી શકે તો પણ દર વર્ષે લગભગ બે લાખ જેટલાં વૃક્ષો ઉછેરી શકીએ. પક્ષીઓ માટેનાં વૃક્ષોને પ્રાધાન્ય આપી શકાય. પીરાણા ફાર્મ ખાતે મેં પણ થોડાં વડ, પીપળ, ઉમરો, શેતૂર જેવા રોપ તૈયાર કર્યાં છે. અલબત્ત, કાર્યની શરૂઆત કરી છે જે સહજ આપની જાણ સારું

મહિપતસિંહ ચુડાસમા
ધોળકા

❑ જીવનપ્રેમી 'વર્ષા'ને અભિનંદન

વર્ષા ચૌધરીએ વાવેલ વૃક્ષોથી ફક્ત બોરખડીની ધરતી પલ્લવિત નથી થઈ, એના મીઠી વીરડી જેવા શબ્દોથી શહેરીજનોનાં વૃક્ષવેલીથી અદ્ભૂત હૃદયો પર એણે લીલી વાડી સમો છાંચડો વાવ્યો છે.

વૃક્ષ પ્રતિનો એનો સ્નેહી જેવો સંબંધ વાયકવર્ગના દરેક વૃક્ષપ્રેમીને 'વર્ષાપ્રેમી' કરી નાંખવાની ભિનાશ ધરાવે છે. શાળાકીય શિક્ષણ છોડીને વર્ષાએ જીવનના ઉમદા શિક્ષણનું વાવેતર કર્યું છે, એ હર્ષની વાત છે. વૃક્ષસંવર્ધન માટે લાખોની સરકારી જાહેરાતો જે વૃક્ષપ્રેમ નથી છલકાવી શકી એ આ ટ્યૂકડા લેખ થકી ઉરમાં છલકાય છે.

વૃક્ષોએ છાંચડો, ફળફૂલ તો સહુને આપ્યાં જ છે, પણ વૃક્ષ એક ધબકતા હૃદયને સગી માની કૂખ જેવો આશ્રય આપી શકે, એ વર્ષાએ જાણ્યું છે.

વર્ષાના વૃક્ષ સાથેના એના મીઠા સંબંધનો નિયોડ વેરીને વર્ષાએ ભાવભૂખ્યાં લોકો પર જાણે અમીઝરણાં કર્યાં છે. તેના લેખમાં હરખ અને હતાશાના છંટકાવ તો છે જ પણ સહુથી વધારે જીવનની ગરીમા અને ધડક છે.

આવા જીવનપ્રેમીને ઉષ્માભર્યા અભિનંદન.

ડૉ. અરૂણ શેઠ

૧૨, જયદીપ, ત્રીજો માળ, પ્લોટ ૬૯, ગોરડિયા બજાર,
ઘાટકોપર (પૂ.), મુંબઈ ૪૦૦૦૭૭

❑ જુલાઈ, ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બરનો 'વિહંગ' અંક મળ્યો. સંપાદકીય લેખની માર્મિક ટકોર ઘણું કહી જાય છે. નવી પેઢીને, વૃક્ષોનાં જતન તથા બીજ સંવર્ધન માટેનું આહ્વાન આજના સમયની જરૂરિયાત છે.

પ્રા. એસ. એચ. પ્રજાપતિ

લેકચરર, જીવશાસ્ત્ર વિભાગ, સાયન્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
પાલનપુર (બી.કે.)

❑ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮નું વિહંગ હમણાં જ મળ્યું. દર વખતની જેમ હાથમાં આવતાની સાથે જ વાંચી ગયો. આમ તો દર વખતનું 'વિહંગ' ખૂબજ રસપ્રદ હોય છે; ખાસ કરીને મારા જેવા શિખાઉ પક્ષીનિરીક્ષકો માટે. ગુજરાતીઓને ખરેખર ગૌરવ હોવું જોઈએ કે આપણી પાસે 'વિહંગ' છે! આ વખતનું 'વિહંગ' કંઈક ખાસ રહ્યું. પક્ષીનિરીક્ષણોની નોંધ સાથે અન્ય ઘણા રસપ્રદ લેખ પણ વાંચવા મળ્યા. ખાસ કરી 'નળસરોવરનાં પક્ષીઓનાં સ્થાનિક નામ' અને 'વૃક્ષોનાં બીજનું એકત્રીકરણ' અને 'બીજાંકુરણથી પક્ષીઓને અને આપણને થતો ફાયદો'.

બીજાંકુરણ અને બીજ એકત્રીકરણ દ્વારા ખરેખર એક ક્રાન્તિ લાવી શકાય તેમ છે, એનો પુરાવો પણ વર્ષાબિનની 'છાંચડો વાવવાની' પ્રક્રિયા દ્વારા મળી રહે. આ પ્રક્રિયાથી એક નહિ પણ અનેક ફાયદા થાય છે એનો જાત અનુભવ

પણ કર્યો. શ્રી બકુલભાઈ સાથે 'વિહંગ'નો આ અંક મળ્યા પહેલા પણ આ વિશે વાત થયેલી કે બીજ એકત્ર કરવા અને એમને પહોંચતા કરવા. એ વાત થયેલી ત્યારથી આજ સુધી જ્યારે જ્યારે 'રખડવા' જવાનું બન્યું ત્યારે નિયમિત સામાનમાં થોડી પ્લાસ્ટીકની ખાલી થેલીનો સમાવેશ પણ કરવા લાગ્યો.

અમદાવાદમાં આંબાવાડી વિસ્તારની સી. એન. શેઠ વિદ્યાલયમાં એક વખત ગરમાળાના વૃક્ષ નીચે ખૂબ શિંગો પડેલી જોઈ; તરત જ એકઠી કરીને શ્રી બકુલભાઈને પહોંચતી કરી.

- મારી જ ઓફિસના 'પાર્કિંગ'માં બે મોટા ચરલ (કણજી)નાં વૃક્ષો છે. નીચેની દુકાનનું છાપરું સાફ કરતાં, ઘણી મોટી સંખ્યામાં તેના બી નીચે કચરામાં પડેલા જોયાં. તરત જ વાળવાવાળા ભાઈને બોલાવી એક સિમેન્ટની થેલી ભરાય તેટલાં બી એકઠાં કર્યાં અને પહોંચતા કર્યાં.

- ગયા મહિને રાજદીપ સાથે ગિરનારમાં, ભરતવન-શેષાવન જવાનું થયું. ત્યાંથી પણ અલગ અલગ વૃક્ષોનાં થોડાં-ઘણાં બી ભેગા કરી લાવ્યાં.

- જેસોર જવાનું થયું, ત્યાંથી ફરી હું ને રાજદીપ ચાલુ ટ્રેકમાં જેટલાં મળે તેટલાં બી એકઠાં કરી લાવ્યાં.

ક્યાંથી અને કેવી રીતે એ કહેવાનો આશય એક જ છે

કે આ પ્રવૃત્તિ આપણે આપણા ઘરઆંગણે અથવા તો જ્યાં પણ ગયા હોઈએ ત્યાં કરી શકીએ છીએ. બસ, આ કાર્ય કરવાનો નિર્ણય કરવો જરૂરી છે.

ફરી જ્યારે બકુલભાઈને બીજ દેવા ગયો, ત્યારે એમણે સમજાવ્યું કે "આ પ્રક્રિયા ફક્ત 'વિહંગ'ને બી પહોંચતા કરવાની નથી, અલગ અલગ શહેરોમાં જો આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરીએ તો ઘણું જ સારું પરિણામ લાવી શકાય. આ વાત ખરેખર ઘણી જ મુદ્દાની લાગી. ખાલી અમદાવાદમાં જ કે ડાંગમાં જ કેમ, બકુલભાઈ કે વર્ષાબિન જ કેમ? આપણે પણ એક નર્સરી સાથે વાત કરી એમને બીજ પહોંચતા કેમ ન કરી શકીએ?

વિચાર આવતા જ , રાજદીપ રાજકોટની ભાગોળે આવેલા મુંજકા વનવિભાગની નર્સરીમાં પહોંચી ગયો; ત્યાં અનુકૂળતા હોય એવાં દેશી વૃક્ષોની યાદી બનાવી; પારસ-પીપળા, બોરસલી, ગરમાળો અને અર્જૂન સાદડનાં બીજ પહોંચતાં કર્યાં. કુદરતની કૃપા હશે તો આ ઋતુમાં જ કદાચ આ બીજનું અંકુરણ થયેલું જોવા મળશે.

ધૈવત હાથી

એ-૩, પ્રતિષ્ઠા એપા. શ્યામલ ચાર રસ્તા, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ

મે, ૨૦૦૭માં હું ત્રિનિદાદ અને ટોબેગોની મુલાકાતે ગયો હતો. ત્યાં મેં ફોર્ક-ટેઈલ્ડ પામ-સ્વિફ્ટ (*Tachornis sqamata*)નું નિરીક્ષણ કર્યું. જે આપણા તાડી અબાબીલ (*Asian Palm-Swift, Cypsiurus balasiensis*) સાથે આશ્ચર્યજનક સામ્ય ધરાવે છે. આ બંને પક્ષીઓની વર્તણૂંક, દેખાવ, નિવાસસ્થાન (તાડનાં વૃક્ષો ધરાવતો મેદાની પ્રદેશ), તદ્દુપરાંત અવાજમાં પણ અદ્ભુત સમાનતા હતી - જે ભૌગોલિક રીતે આટલા દૂરના પ્રદેશોમાં હોવા છતાં બંને જાતિ સમાંતર રીતે વિકસિત થઈ હોવાનો સરસ પુરાવો આપતી હતી.

'Auk'ના એક અંકમાં (124: 712-715) લૂઈઝિયાના સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના બેટ વ્હિટનીનો ફોર્ક-ટેઈલ્ડ પામ-સ્વિફ્ટ માળો બાંધવા માટે ચોરેલા પીંછાનો ઉપયોગ કરતાં હોવા અંગેનો અહેવાલ છપાયો છે. આ અહેવાલમાં તેમણે આ અબાબીલને બીજાં ઊડતાં પક્ષીઓની પીંક પરથી હવામાં જ પીંછાં ખેંચી લેતા જોયાં હોવાનું લખ્યું છે. આ વર્તનને તેમણે 'kleptoptily' નામ આપ્યું છે - સાદી ગુજરાતીમાં કહીએ તો 'પીંછાચોરી'. વ્હિટની આગળ અનુમાન કરે છે કે પૂરતું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો આફ્રિકન પામ-સ્વિફ્ટ અને આપણાં તાડી અબાબીલ પણ આવાં જ કુશળ પીંછાચોર (kleptoptilist) સાબિત થાય તે શક્ય છે.

અલી-ડીલન રિપ્લીની હેન્ડબુકમાં તાડી અબાબીલના માળામાં પીંછાનો વપરાશ થતો હોવાનું નોંધાયું છે. હવે શોધવાનું એ રહે છે કે તાડી અબાબીલ આ પીંછા મેળવે છે કઈ રીતે?

(ડૉ. રઘુપતિ કન્નન, યુનિવર્સિટી ઓફ આર્કિનસો)

‘ગેરિલા ગાર્ડનીંગ’

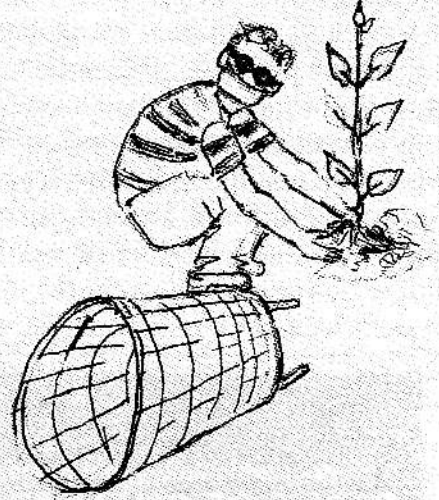
નંદિતા મુનિ

‘મેગાસિટી’ અમદાવાદમાં રવિવારની એક ભીની, શાંત સવાર. શહેરના એક સંપન્ન વિસ્તારમાં એક કાર આગળ ધપી રહી છે. એની અંદર તમે જો ડોકિયું કરી શકો તો લીલાં પર્ણો ડોલતાં દેખાય. રસ્તાના ‘ડિવાઈડર’ પર મહાનગરપાલિકાએ મુકેલા ‘ટ્રી ગાર્ડ્સ’ છે. કેટલાકમાં વૃક્ષો જીવવાની કોશીશ કરી રહ્યા છે; તો કેટલાંકમાં માત્ર અવશેષો રહ્યા છે. કદાચ વૃક્ષારોપણનું ‘ટાર્ગેટ’ પૂરું થઈ જતાં ખાલી ‘ટ્રી ગાર્ડ’માં ફરીથી નવા રોપ વાવવાની તસ્દી લેવાઈ નથી. પેલી ગાડી ત્યાં ઊભી રહે છે. ના, એ મહાનગરપાલિકાની ગાડી નથી. ગાડીમાંથી એક સજ્જન ઊતરે છે. પછી તેમાંથી પીપળા, વડ, રાયણ કે રૂખડાના રોપ કાઢી ખાલી ‘ટ્રી-ગાર્ડ્સ’માં કાળજીથી ‘મેને વાવે કે વવડાવે છે. રસ્તાની બાજુએ આ અગાઉ એમણે રોપેલાં વૃક્ષોનાં ખબર પણ પૂછી લે છે અને પછી ફરી ગાડી આગળ લઈ જાય છે.

આ વ્યક્તિ વિશ્વભરમાં ચાલી રહેલી એક શાન્ત ક્રાન્તિના હિસ્સારૂપ લડવૈયા છે. આ ચળવળ છે ‘ગેરિલા ગાર્ડનીંગ’ની. અમદાવાદ કે એમ્સ્ટરડમ, ન્યૂયોર્ક કે લંડન, ટ્યુરિન કે ટોકિયો - આ તમામ શહેરોમાં ચાલી રહેલી આ ચળવળ આપણા સૌ માટે પ્રેરણાદાયક અને એમ છે. પ્રકૃતિ અને સૌંદર્યના પક્ષે લડતા આ યોદ્ધાઓની સંખ્યા હજારોમાં છે. Guerillagardening.org એ એક જ વેબસાઈટ પર આ યુદ્ધની રણનીતિ, તૈયાર કરવા માટે ૪૦૦૦થી વધુ સભ્યો પરસ્પર સંપર્કમાં રહે છે.

‘ગેરિલા’ શબ્દ ૧૯મી સદીના પ્રારંભકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો. સ્પેનિશ ભાષામાં એનો અર્થ ‘નાનકડું યુદ્ધ’ એવો થાય છે. સ્પેઈન પર નેપોલિયને આક્રમણ કર્યું ત્યારે ફ્રાન્સની પ્રચંડ શક્તિનો સામનો કરવા માટે સ્પેઈનના લડવૈયાઓએ અપનાવેલી છાપામાર રણનીતિ એટલે ‘ગેરિલા’. અત્યારના આ પ્રકૃતિપ્રેમી લડવૈયાઓ પણ આંધળા વિકાસ, શહેરીકરણ અને લાલક્રીતાશાહીની સામે વિરોધ નોંધાવવા માટે ગેરિલા લડાઈ લડી રહ્યા છે. થોડી કલ્પનાશીલતા, થોડી સૌંદર્યદષ્ટિ, થોડી નિસર્ગ પ્રત્યેની ખેવના - આવાં શસ્ત્રો તમારી પાસે હોય, તો ‘જસ્ટ ડુ ઈટ’! મહાનગરપાલિકાને વૃક્ષઉછેર કે પ્રકૃતિસંવર્ધનમાં રસ હોય

કે ન હોય; એની મંજૂરી કે મદદની રાહ જોયા વગર નગરના કોઈ ખૂણે વૃક્ષ કે ફૂલો ઉછેરવા; પક્ષીઓ અને મનુષ્યેતર અન્ય પ્રાણીઓને એ રીતે મદદરૂપ થવું - એ જ ‘ગેરિલા ગાર્ડનીંગ’નો હેતુ છે. સત્તા, સંગઠન, જગ્યા કે પૈસા - આ કશાનો અભાવ ‘ગેરિલા ગાર્ડનીંગ’ને નડતો નથી.

તમારી આસપાસમાં જમીનનો કોઈ ખાલી, નધણિયાતો ટુકડો છે? એને ઉકરડો બનવા દેવાના સ્થાને ફૂલવાડી કેમ ન બનાવવો? તનમનિયાં જેવાં ફૂલોનાં તો યોગ્ય ઋતુમાં માત્ર એક વાર બીજ છાંટવાના જ રહે. બીજા વર્ષે તો ત્યાં એ આંપોઆપ ઊગી નીકળે. થોડો રંગ, થોડી સુગંધ, થોડી શાંતિ - બસ આ નાનકડાં યુદ્ધોનો હેતુ કંઈક આવો હોય છે. સ્ટ્રીટલાઈટના થાંભલા ફરતે ગલગોટાની જગ્યા છે? સોસાયટીના ‘કોમન પ્લોટ’ની કિનારે કેટલાં વૃક્ષો ઉછરી શકે? ક્યાંક એક ક્યારામાં કોઈ ઝાડ સાવ એકલું ઊભું છે? એની ફરતાં જિનિયા કે બીજાં કોઈ ફૂલછોડ વાવો; કે પછી એ વૃક્ષને કોઈ સુંદર વેલનો સંગ્રાથ કરાવો. કોઈ કમ્પાઉન્ડની ખાલી દીવાલ પર વેલ ચડાવો. જમીનના સાવ નાનકડા ટુકડામાં પણ કંઈક તો રોપી જ શકાય. અશ્વગંધા? અરડૂસી? ફાલસા? તુલસી? મધુમાલતી? આ નાના નાના વિજયોનું મહત્વ પણ ઓછું ન આંકશો. કેટકેટલાં કીટકો,

કેટલાં નાના પંખીઓને એમાંથી ખોરાક કે આશ્રય મળે છે એ નિહાળો તો તમે કદી નિરાશ ન થાઓ.

સફળતાપૂર્વક 'ગેરિલા ગાર્ડનિંગ' કરવા માટે કેટલીક વાતોનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. તમે જ્યાં રહેતા હો કે કામ કરતા હો એ સ્થળની આજુબાજુ આ પ્રવૃત્તિ કરવાથી જરૂર પડ્યે તમારા નાનકડા રણક્ષેત્રની વધુ સારી દેખરેખ રાખી શકો. બહુ સારસંભાળ અને લાડની જરૂર ન પડે એવી વનસ્પતિઓ પસંદ કરવી સારી. આપણા દેશના સંદર્ભે જોઈએ તો ઢોરઢાંખરથી શક્ય એટલું રક્ષણ મળે તે જોવું જરૂરી છે; ખાલી 'ટ્રી-ગાર્ડ'ની માફક. વળી વૃક્ષોની ચોપણી ચોમાસું આરંભાયે કરવી સારી. ગેરિલા ગાર્ડનિંગ કરવા અન્ય એક સજ્જન બને ત્યાં સુધી પીપળા વાવવાનું પસંદ કરે છે; કારણ કે દેશી, ઝડપથી વૃદ્ધિ પામતું વૃક્ષ હોવા ઉપરાંત ધાર્મિક લાગણીના કારણે પીપળાને કોઈ જલદી કાપતું નથી. કોઈના અંગત બગીચામાં 'ઓફ કોર્સ' ગેરિલા ગાર્ડનિંગ ન કરવું જોઈએ! જે વિસ્તારમાં પોતાની મેળે દેશી વનસ્પતિઓ ઊગી નીકળી હોય ત્યાં પણ જરૂર વગર હસ્તક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. ઝડપભેર ફેલાતી 'એકઝોટિક' વનસ્પતિ પણ ન

વાવવી જોઈએ - લેન્ટાના, કોંગ્રેસ ગ્રાસ, ડકવીડ અને વોટર હાઈસિન્યના કડવા અનુભવોથી આપણે બધાં સુપરિચિત છીએ. દેશી ફૂલો - છોડવા - વૃક્ષોની પસંદગી કરીએ તો આ બાબતે નિશ્ચિત થઈ શકાય.

વિદેશમાં આ ચળવળને સામાજિક વલણોના સંદર્ભે તપાસતા અભ્યાસ પણ થયા છે. 'વિકાસ'ના વિષયક સામેની એક પ્રતિકાત્મક ચેષ્ટા તરીકે તેને જોવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત સામાન્ય નાગરિક તરીકે 'સત્તાધારીઓ કંઈક કરશે; આપણે શું?' એવી મનોવૃત્તિથી જે નિષ્કર્મણ્યતા આવી ગઈ છે; તેમાંથી સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત બનવાની લડત તરીકે પણ તેને જોવામાં આવે છે.

પ્રકૃતિ પોતે જ એક આદર્શ 'ગેરિલા ગાર્ડનર' છે. કોઈ ભીંત પર બે ઈંટ વચ્ચે ખબર નહીં ક્યા પક્ષીની મદદથી ઊગી નીકળેલો પીપળો આ વાતની જીવંત લીલી સાક્ષીરૂપ છે. આપમેળે બસ, પ્રકૃતિ પાસેથી જ પ્રેરણા મેળવીને કામ કરવાનું રહે. તો શરૂ કરીશું ને, આ હરિત કાન્તિ?

૫૦૮/૨, સેક્ટર ૪બી, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૪

A photographic field guide to the BIRDS OF GUJARAT

Available at

Ankur Hobby Centre, Abhinath complex,
Nr. Sardar Patel Stadium, Naranpura,
Ahmedabad-380 014 Ph: 66621313

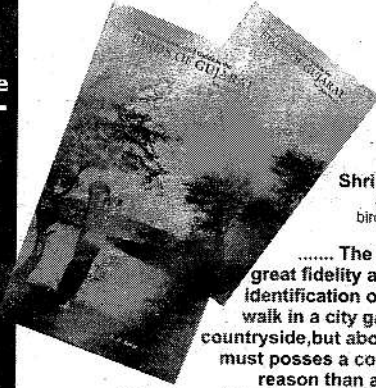
Kitab Kendra, Sahitya Seva Sadan,
Gujarat Collage Cross Roads,
Ahmedabad-380 006 Ph: 26422136

Dr. R. B. Balar

10/A, Sweet Home Society, Shreyas Tekra,
Ambawadi Vistar P. O., Ahmedabad-380 015
Ph: 26610533 M:9427703589

Pappilion Multimedia

310, Milestone Building, Nr. Drive-in Cinema
Thaltej- road, Ahmedabad. Tel 079 27433806

Shri Lalkumar Khachar
an eminent naturalist and
bird watcher of Gujarat says

..... The photographs are of great fidelity and certainly help in identification of birds seen on any walk in a city garden or across the countryside, but above all, we Gujaratis must possess a copy of it for no other reason than as a reminder of the great joys right at our doorsteps if only we know when to stop and where to look.....

Shri Lalsinh Raol,
an eminent Gujarati writer and author of four books on birds of Gujarat says

The husband and wife team has made bird watching as an obsession spending more and more of their spare time visiting different areas of India. This book is the result of two decades looking at birds through their camera's lens.....

Advt.

**પૂર્ણા અને રતનમઢાલ વન્યપ્રાણી
અભયારણ્યોનાં વિશિષ્ટ પક્ષીઓ
અને પક્ષીઓનું સ્થાનિક વિલોપન**

ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી
ડૉ. વી.સી.સોની

પ્રસ્તાવના :

ગુજરાત રાજ્યનાં ૫૦% જંગલો રાજ્યના પૂર્વ વિસ્તારમાં આવેલાં છે. આ જંગલો મુખ્યત્વે - અરવલ્લી, વિધ્યાચળ, સાતપુડા અને પશ્ચિમઘાટ - એમ ચાર ગિરિમાળાઓની લગોલગ આવેલાં છે. ભારતીય દ્વિપકલ્પના પશ્ચિમ છેવાડાનાં ભેજવાળાં પાનખર જંગલો (moist deciduous forest) આ પ્રદેશમાં આવેલાં છે તથા તેઓ વનપ્રદેશની કેટલીક વનસ્પતિ જાતો (જેવી કે, સાગ - *Tectona grandis*) તેમજ પ્રાણીજાતિઓ (જેવી કે, વાઘ - *Panthera tigris* અને રીંછ *Melursus ursinus*) ની આપણાં દેશ માટેની પશ્ચિમતમ (Westernmost) સીમારેખા સર્જે છે. પશ્ચિમઘાટ, કે જે વિશ્વના જૂજ 'જૈવિક વિવિધતાના ચરમબિંદુ'ઓ (Biodiversity Hotspots) માંનું એક છે, તેનો સૌથી ઉત્તરીય ભાગ આ પ્રદેશમાં આવેલો છે. સ્વ.ડૉ. સલિમ અલીએ ૧૯૫૦માં પ્રકાશિત ગુજરાત નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના 'પ્રકૃતિ' (અંક ૯, પાનુ ૯ - ૨૩) માં જણાવ્યું છે કે, સાતપુડાની ગિરિમાળાઓએ 'ઈન્ડો - મલાયન' પ્રાણીજાતિઓના પશ્ચિમઘાટ તરફ થયેલા વિકિરણિત સ્થળાંતર (dispersal) માં ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

આ બધું જોતાં એમ કહી શકાય કે, ભારતીય પક્ષીશાસ્ત્રની (ખાસ કરીને તેના ભૌગોલિક પાસાની) દૃષ્ટિએ ગુજરાતની પૂર્વપટ્ટી એક અગત્યનો પ્રદેશ છે. આમ છતાં, અહીં એવા અભ્યાસો પ્રમાણમાં ઓછાં જ થયેલાં છે કે જે દ્વારા અહીંની પક્ષીસૃષ્ટિનું દસ્તાવેજીકરણ (documentation) થઈ શકે.

કોષ્ટક - ૧માં આવા અભ્યાસોની એક યાદી આપેલી છે.

કોષ્ટક - ૧ ગુજરાતના પૂર્વ વિસ્તારની વનપટ્ટી (forest belt) માં કરાયેલા પક્ષીસર્વેક્ષણોની એક યાદી		
વિસ્તાર	સર્વેક્ષણ સમય	સર્વેક્ષણ કર્તા
ડાંગ (પૂર્ણા અને રતનમાળ અભયારણ્યો સહિત)	૧૯૪૬ અને ૧૯૪૮	સલિમ અલી
જાંબુઘોડાનું વન (હવે અભયારણ્ય)	૧૯૪૪ - ૧૯૪૮	સલિમ અલી
રાજપીપળાનું વન (હવે અંશતઃ શૂળપાણેશ્વર અભયારણ્ય)	૧૯૪૪ - ૧૯૪૮	સલિમ અલી
બાલારામનું વન (હવે બાલારામ - અંબાજી અભયારણ્ય)	૧૯૪૪ - ૧૯૪૮	સલિમ અલી
રાજપીપળાનું વન	જુલાઈ ૧૯૮૧ - જાન્યુ. ૧૯૮૩	સંજય મોંગા અને રિશાદ નવરોજી
શૂળપાણેશ્વર અભયારણ્ય	ડિસે. ૧૯૮૯ - માર્ચ ૧૯૯૨	આઈ. દેસાઈ, બી. સુરેશ, બોની પાયલો
ડાંગનું વન (પૂર્ણા અભયારણ્ય સહિત)	૧૯૮૮ - ૧૯૯૦	ડૉ. સેજલ વોરા
વાસંદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	એપ્રિલ ૧૯૯૮ - ઓગષ્ટ ૨૦૦૦	ડૉ. કેતન ટાટ્ટુ
રતનમાળ વન્યપ્રાણી અભયારણ્ય	સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૯ - જાન્યુ. ૨૦૦૧	ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી
પૂર્ણા વન્યપ્રાણી અભયારણ્ય	જૂન ૨૦૦૧ - માર્ચ ૨૦૦૩	ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી

કોષ્ટક - ૧ દર્શાવે છે કે ડૉ. સલિમ અલીએ ૧૯૪૦ના દાયકામાં આ પ્રદેશોમાં સર્વેક્ષણો કરેલાં. આથી એક વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જ્યારે ડૉ. સલિમ અલીએ સર્વેક્ષણ કરેલાં તે વખતનાં જંગલો અખંડ (contaguous) હતાં, જ્યારે આજના સમયમાં વિભાજિત (fragmented) અને વિક્ષેપિત (disturbed) થયેલાં છે. એ વસ્તુસ્થિતિ દુઃખદ છે કે આ પ્રદેશમાં આવેલાં ઘણાં વનવિસ્તારો માટે પક્ષીઓને લગતી, પાયાની ગણાય તેવી (અર્થાત્ વિવિધ પક્ષીજાતિઓની માત્ર

હાજરી / ગેરહાજરી દર્શાવતી) માહિતી પણ અપ્રાપ્ય છે. માહિતીઓનો આવો શૂન્યાવકાશ વન્યપક્ષીઓની પરિસ્થિતિ (status)ના મૂલ્યાંકનમાં અવરોધ ઊભો કરે છે, ને પરિણામે અસરકારક પક્ષીસંરક્ષણના આયોજનમાં પણ અડચણો ઊભી થાય છે. વળી, જ્યારે આપણે વન્યપક્ષીઓની પરિસ્થિતિ (status) ની વાત કરતા હોઈએ, ને તે પણ ખાસ કરીને માનવપ્રવૃત્તિઓની આડઅસરોના સંદર્ભમાં, ત્યારે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે માનવપ્રવૃત્તિઓની અનિચ્છનીય અસરો તમામ પક્ષીજાતિઓ પર એકસરખી થતી નથી. વિવિધ અભ્યાસોએ દર્શાવ્યું છે કે, કેટલીક જાતિઓ (કે જાતિસમૂહો) સારી અસરો પ્રત્યે વધુ સંવેદનશીલ હોય છે. આ તથ્યો ધ્યાનમાં રાખીને અમે રતનમાળ વન્ય પ્રાણી અભયારણ્ય અને પૂર્ણા વન્યપ્રાણી અભયારણ્યમાં (કોષ્ટક - ૧માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૯૯ થી ૨૦૦૩ સુધીમાં) પક્ષીઓનો અભ્યાસ કર્યો. તેનો એક હેતુ એ હતો કે સંવેદનશીલ વન્યપક્ષીઓની જાતિઓના અસ્તિત્વ (હાજરી / ગેરહાજરી) તથા વિપુલતા (abundance) અંગેની માહિતી મળે કે જેથી ભવિષ્યમાં તેમના અસરકારક સંરક્ષણમાં મદદ મળે.

અભ્યાસક્ષેત્ર

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ અમારા સઘન અભ્યાસનું ક્ષેત્ર પૂર્ણા વન્યપ્રાણી અભયારણ્ય (જેને હવે પછી 'પૂર્ણા' કહીશું.) અને રતનમાળ વન્યપ્રાણી અભયારણ્ય (હવે પછી 'રતનમાળ') હતું. પૂર્ણા ૨૦°૫૧' ઉ.અક્ષાંશ, ૭૩°૩૨' પૂ. રેખાંશ અને ૨૧°૩૧' ઉ.અક્ષાંશ, ૭૩°૪૮' પૂ. રેખાંશ વચ્ચે આવેલું છે, જેનો વિસ્તાર ૧૬૧ વર્ગ કિ.મી. જેટલો છે. તે ગુજરાતના ડાંગ જિલ્લામાં પશ્ચિમઘાટ જૈવભૌગોલિક પ્રદેશ (biogeographic zone)માં આવેલું છે અને વૈશ્વિક કક્ષાએ આ પ્રદેશ 'એન્ડેમિક બર્ડ એરિયા' તરીકે જાહેર થયેલો છે. પૂર્ણામાં ભેજવાળાં તેમજ સૂકાં પાનખર જંગલો છે. અહીં મોટા પ્રમાણમાં સાગ (teak), ખેર (*Acacia catechu*) તેમજ માનવેલ અને કાટસ વાંસના 'પ્લાન્ટેશન્સ' છે. અહીંનો સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ આશરે ૨૧૦૦ મિમિ છે. રતનમાળ અભયારણ્ય ૨૦°૩૨' ઉ.અક્ષાંશ, ૭૪°૦૩' પૂ. રેખાંશ અને ૨૦°૩૫' ઉ. અક્ષાંશ, ૭૪°૧૧' પૂ. રેખાંશ વચ્ચે આવેલું છે. તે વિધ્યાંચળ ગિરિમાળા અને મધ્યપ્રદેશના માળવા ઉચ્ચ પ્રદેશના મિલનસ્થાન પાસે આવેલું છે. (રતનમાળનું જંગલ ગુજરાતની પૂર્વ સીમાએ આવેલું હોઈ

આ અભયારણ્ય મધ્યપ્રદેશની સીમાની નિકટ આવેલું છે.) અહીં વાર્ષિક સરેરાશ આશરે ૧૦૦૦ મિમિ જેટલો વરસાદ પડે છે. આ જંગલમાં સાગની પ્રધાનતાવાળા સૂકા પાનખરનાં જંગલો ઉપરાંત, વાંસનાં ગાઢ ઝૂંડમિશ્રિત અને સાગરહિત એવાં ભેજવાળાં પાનખરનાં જંગલોના છૂટાછવાયા વિસ્તારો આવેલા છે. રતનમાળનાં જંગલોમાં મહુડા (*Madhuca indica*)નું પ્રાધાન્ય દેખાઈ આવે છે. આ બન્ને રક્ષિત વિસ્તારો (protected areas) માં જૂનથી ઓકટોબર સુધી વરસાદ પડે છે, જેમાં જુલાઈ - ઓગષ્ટ મહત્તમ વર્ષાવાળા મહિનાઓ હોય છે. આ બન્ને અભયારણ્યોનો પ્રદેશ ડુંગરાળ છે. ભૂપૃષ્ઠની દૃષ્ટિએ પૂર્ણામાં સૌથી ઊંચું બિંદુ ૫૭૪ મી. ની ઊંચાઈએ તથા રતનમાળમાં ૬૭૦ મી. ની ઊંચાઈએ આવેલું છે. બન્ને વિસ્તારો વનસ્પતિની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ છે અને ઊંચી આવાસ - વિવિધતા ધરાવે છે. પૂર્ણાના અભયારણ્યમાં એક ગામને બાદ કરતાં કોઈ માનવવસ્તી નથી, પરંતુ રતનમાળના અભયારણ્ય વિસ્તારમાં અનેક ગામડાં અને તેમને સંલગ્ન એવાં ખેતરો આવેલાં છે. આ બન્ને રક્ષિત વિસ્તારોમાં વિવિધ માનવપ્રવૃત્તિઓ ચાલતી જ હોય છે જેવી કે, ઢોર ચરાવવા, લાકડા કાપવા, બળતણના લાકડા મેળવવા, ટીમરુ (*Diospyross melanoxylon*) નાં પાન ભેગાં કરવાં, વાંસ કાપવા તથા જંગલની વિવિધ પેદાશો ભેગી કરવી, વગેરે. વળી, માછીમારી તથા શિકાર પણ થતા રહે છે.

અભ્યાસક્ષેત્રની વાત ચાલે છે ત્યારે આવાસ વિનાશ (habitat loss) અને આવાસ વિભાજન / ખંડન (habitat fragmentation)ની વાત પર ભાર મૂકવો જ જોઈએ. આનું કારણ એ કે, માનવપ્રેરિત આવાસ-વિનાશ અને આવાસ-વિભાજન વન્યજાતિઓના વિલોપન તેમ જ પ્રાદેશિક જૈવિક સમૃદ્ધિના ક્ષયમાં મોટો ભાગ ભજવે છે. પૂર્વ ગુજરાતની વનપટ્ટીમાં વન્યઆવાસોનું વિભાજન તેમજ જંગલવિસ્તારનો સંપૂર્ણ નાશ, એ બન્ને દુર્ભાગ્યપૂર્ણ પ્રક્રિયાઓ થતી રહી છે. ડાંગ જિલ્લામાં ૧૯૬૦ અને ૧૯૮૦ની વચ્ચેના ગાળામાં અનેક જંગલવિસ્તારો (forest patches)નું સંપૂર્ણ કપાણ કરવામાં આવ્યું ને તેમનું સાગના 'મોનોકલ્ચર'માં રૂપાંતર થયું. આ જિલ્લામાં ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી માંડીને ૨૦મી સદીના મધ્ય ભાગ સુધીમાં વૃક્ષોના ચયિત કપાણ (selective felling) ને કારણે મોટાં વૃક્ષોનો છેદ ઊડી ગયો. વળી, વાનિકી પદ્ધતિઓ જેવી કે, 'થિનિંગ'

અને 'ક્લાઈમ્બર - કટિંગ' ને કારણે કાષ્ઠમય વેલાં (lianas) તેમજ સાગની સાથે ઊગતી પરંતુ ઓછી 'ટિંબર વેલ્યુ' ધરાવતી અનેક વૃક્ષજાતિઓનો નાશ થયો. આ બધાંને લીધે જંગલોની કુદરતી રચના અને બંધારણ (structure and composition) માં બદલાવ આવ્યો. વળી, આયોજનબદ્ધ વાનિકી (organized forestry) ના ઉપયોગને લીધે પાકા રસ્તાઓ તેમજ તેમની સાથે જોડાયેલા માનવસર્જિત વિક્ષેપો (જેમ કે વાહનવ્યવહાર) વધી ગયા ને તેથી પૂર્ણા અને તેની આજુબાજુના વિસ્તારોનાં જંગલો માટે વિનાશના દ્વાર ખૂલી ગયા. ૧૯૮૭ - ૧૯૮૮ દરમ્યાન 'મોરાટોરિયમ' દ્વારા વૃક્ષકપાણ તો બંધ થયું. પરંતુ, મોટા પાયે થતું વાંસનું કપાણ આજ દિન સુધી ચાલુ છે.

સંશોધનનો અભિગમ

અમે આ બન્ને રક્ષિત વિસ્તારોમાં પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરવા માટે સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૯ અને માર્ચ ૨૦૦૩ વચ્ચે અલગ અલગ ઋતુઓને આવરી લઈ કુલ ૭૦ દિવસ ફાળવ્યા. (૩૮ દિવસ પૂર્ણામાં અને ૩૨ દિવસ રતનમાળમાં) અહીં કઈ કઈ પક્ષીજાતિઓ અસ્તિત્વમાન છે તેનો અભ્યાસ કરવા અમે વિવિધ પ્રકારનાં ભૂપૃષ્ઠો અને વાનસ્પતિક પ્રકારો આવરી લીધાં. પક્ષીઓની જાતિઓ, તેનો 'એન્કાઉન્ટર રેટ' અને આવાસોની પસંદગી વગેરે નોંધવા માટે અમે 'લાઈન ટ્રાન્ઝેક્ટ્સ' નાખ્યા તેમ જ જંગલમાં હયાત કેડીઓનો પણ ઉપયોગ કર્યો. નિશાયર પક્ષીઓની નોંધ લેવા માટે શિયાળા અને ઉનાળાની ઋતુઓ દરમ્યાન અમે પસંદગીની જગ્યાઓ પર હાજર રહી નિશાયર પક્ષીઓના અવાજ સાંભળ્યા અને તે પરથી જાતિઓને ઓળખીને નોંધ કરી. પૂર્ણામાં અમે ૧૦ લાઈન ટ્રાન્ઝેક્ટ્સ અને રતનમાળમાં ૫ ટ્રાન્ઝેક્ટ્સ નક્કી કરેલાં. તેમની લંબાઈ ૧ કિમી. થી ૩.૫ કિમી. જેટલી હતી. કુલ ૬૪ વખત ટ્રાન્ઝેક્ટ પર ૮૩ કિમી જેટલું અંતર ચાલીને પક્ષીઓ વિશેની માહિતી એકત્રિત કરી. પક્ષીજાતિઓનું 'સ્ટેટસ' (વિપુલતા, વિરલતા વગેરે) નક્કી કરવા માટે માત્ર ટ્રાન્ઝેક્ટ્સ' પર ચાલીને 'એન્કાઉન્ટર રેટ' જ નહિ પણ અભ્યાસના સમગ્ર સમયગાળા દરમ્યાન અન્યત્ર (ટ્રાન્ઝેક્ટ્સ બહારની જગ્યાઓ પર) કરેલાં નિરીક્ષણોનો પણ ઉપયોગ કરેલો. વળી, પક્ષીઓની પરિસ્થિતિનો અંદાજ મેળવવા માટે સ્થાનિક રહેવાસીઓ સાથે વાતચીતો કરી તેમ જ જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હતું તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો.

પૂર્ણામાં સમયની સાથે સાથે વન્યપક્ષીઓની પરિસ્થિતિ ('સ્ટેટસ') માં કેવા કેવા ફેરફારો આવ્યા તેનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે અમે ભૂતકાળના બે અભ્યાસો (સલિમ અલી - ૧૯૫૪ થી ૧૯૫૫ તથા ડૉ. સેજલ વોરા - ૧૯૯૧)ના પરિણામોને અમારા સર્વેક્ષણોનાં પરિણામો સાથે સરખાવ્યા. રતનમાળમાં પૂર્ણાની માફક ભૂતકાળમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ અભ્યાસ થયા નથી. આથી પ્રથમ લેખક (પ્રણવ ત્રિવેદી) દ્વારા ૧૯૮૯-૧૯૯૧ દરમ્યાન લેવાયેલી મુલાકાતો દરમ્યાનનાં નિરીક્ષણો તેમજ સ્થાનિક રહેવાસીઓના ભૂતકાળના અનુભવોને આધારે ભૂતકાળમાં પક્ષીઓની પરિસ્થિતિ વિષે જાણકારી મેળવી.

વિરલ પક્ષીજાતિઓ શોધી કાઢવાની સંભાવના વધારવા માટે અમે અભયારણ્યોમાંનાં તમામ પ્રકારનાં આવાસોમાં સર્વેક્ષણ કર્યું તેમજ આવી જાતિઓ વિશે સભાનતાપૂર્વક શોધ કરેલી. નોંધાયેલી કોઈ પણ જાતિનું વિસ્તીર્ણ કે છૂટુંછવાયું વિતરણ, તેમજ તેમના માટેની આવાસ પસંદગી (જેમ કે અંતરિયાળ જંગલ, જંગલની ધાર, ખુલ્લો વિસ્તાર વગેરે) નક્કી કરવા માટે સલિમ અલી અને ડૉ. સેજલ વોરાના ભૂતકાળમાં કરાયેલ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો ઉપરાંત ગ્રિમેટ, ઈન્સ્કિપ એન્ડ ઈન્સ્કિપની 'બર્ડ્સ ઓફ ઈન્ડિયન સબકન્ટિનન્ટ'નો ઉપયોગ કર્યો.

જે પક્ષીજાતિઓનો 'એન્કાઉન્ટર રેટ' ૦.૪ પક્ષી પ્રતિ કિ.મી. હોય તેને વિરલ ગણ્યા. ઉપરોક્ત 'એન્કાઉન્ટર રેટ' તેમજ પક્ષીજાતિઓની અંતરિયાળ વનો તેમજ ભેજવાળાં પાનખરનાં જંગલો પ્રત્યેની પ્રતિબધ્ધતા / અવલંબનને આધારે વનવિનાશ અને વનવિક્ષેપને સંવેદનશીલ પક્ષીજાતિઓ નક્કી કરી.

પરિણામો

અમે કુલ ૧૯૧ જાતિનાં પક્ષીઓની નોંધ કરી. આમાંથી બન્ને અભયારણ્યોમાં થઈને ૧૩૯ જાતિઓ પૂર્ણામાં અને ૧૪૭ જાતિઓ રતનમાળમાં નોંધાઈ.

ગુજરાત માટે પક્ષીઓના નવા 'રેકોર્ડ્સ'

બૃહદ - પુચ્છ દશરથિયું (Largetailed Nightjar, *Caprimulgus macrurus*) અને કથાઈ વનઘુવડ (Brown Wood-Owl, *Strix leptogrammica*) આ અભ્યાસ દરમ્યાન નોંધાયા. ગુજરાતમાં આ બન્ને જાતિઓ આ પહેલા ક્યારેય નોંધાઈ નથી.

'બ્રાઉન વુડ આઉલ', પૂર્ણા ખાતે ભેજવાળા

પાનખરના જંગલમાં જોવા મળ્યું કે જેમાં સાગ (*Tectona, grandis*), હળદરવો/હલદુ (*Adina cordifolia*) સાજડ/સાદડ (*Terminalia crenulata*) તથા મોટા પ્રમાણમાં કાટસ વાંસ (*Bambusa arundinacea*)નાં ઝૂંડ અસ્તિત્વમાન છે. આ ઘુવડના ધુલદા (બડીપાડા રેન્જ) એક વખત એકલ ઘુવડ અને તા. ૩૦.૪.૨૦૦૨ના રોજ બે વખત તા. ૨૨.૩.૨૦૦૨ના રોજ ઘુવડ જોડી દિવસ દરમ્યાન દર્શન થયા. આ ઘુવડે ઊંડે ત્યારે તેમનો ઘેરો રંગ અને ચહેરા પર ત્રિજ્યાવર્તી (Concentric) રેખાઓ (Bar-ing) ની ગેરહાજરી - એ બે ઓળખ ચિહ્નોથી તેઓ વનઘુવડ (Mottled Wood-Owl, *Strix ocellata*) નથી તે સ્પષ્ટ જણાયું. આ પહેલાં પશ્ચિમઘાટમાં આ ઘુવડ મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈ ખાતેના સંજય ગાંધી રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન ખાતે નોંધાયેલું. આમ, અમારી પૂર્ણા ખાતેની આ જાતિ માટેની નોંધ તેની આ પહેલાની (સંજય ગાંધી રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન ખાતેની) નોંધ કરતા ૧૫૦ કિમી. ઉત્તર તરફની ગણી શકાય.

બૃહદ - પુષ્પ દશરથિયું અમે રતનમાળ ખાતે નોંધ્યું.

આ અભયારણ્યમાં અમારા નિશાયર પક્ષીઓના સર્વેક્ષણ વખતે તા. ૩ અને ૧૭ માર્ચ ૨૦૦૦ના રોજ સાંજના ૭.૩૦ના અરસામાં ગુજરાત મધ્યપ્રદેશની સીમારેખા પર આવેલા રતનમાળ મંદિર પાસેના ઊંચાણ (plateau) વાળા વિસ્તારમાંથી વિશિષ્ટ પ્રકારનો “ચૌક ... ચૌક” - એવો અવાજ સંભળાયો. આ અવાજનું આવર્તન (frequency) તેમજ તેના લંબાયેલા ધ્વનિ પરથી તે વન દશરથિયા (Indian Jungle Nightjar *Caprimulgus indicus*) ના “ચંક... ચંક” - અવાજથી અલગ પડી જતો સ્પષ્ટ જણાતો હતો. એક વાત અહીં જણાવવી રહી કે, અમે આ દશરથિયાને રૂબરૂ જોયું નહોતું; તેના અવાજ પરથી જ અમે આ પક્ષીની હાજરી નોંધેલ. આ પહેલાં આ પક્ષીની નોંધ મધ્યપ્રદેશ / પૂર્વ મધ્યપ્રદેશમાં થયેલી છે. આમ અમારી નોંધથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પહેલા જે જગ્યાએ તેની નોંધ થયેલી છે તેનાથી ખાસ્સું પશ્ચિમમાં મળી શકે છે.

અનુ. ડૉ. કેતન ટાટ્ટ
(વધુ આવતા અંકે)

પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત(BCSG)ની ગતિવિધિ

(૧) પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG)ની એકિઝક્યુટીવ કમિટી મીટિંગ :

તા. ૨૬-૨૭ જુલાઈ, ૨૦૦૮ દરમ્યાન પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાતની એકિઝક્યુટીવ કમિટીની મીટિંગ ઘાહોદ ખાતે યોજાઈ ગઈ. ૨૬ જુલાઈની સાંજે પ્રકૃતિ મંડળ, ઘાહોદના સભ્યો સાથે મિલન યોજાયું, જેમાં પ્રકૃતિ મંડળની વિવિધ પ્રવૃત્તિ વિષે શ્રી અજય દેસાઈએ વાત કરી. સાથે જ દરેક સભ્યોનો પરિચય પણ અપાયો. પક્ષીસંરક્ષણ વિશેના તેમના સ્થાનિક પ્રશ્નો ચર્ચાયા. ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ સભ્યોને સ્થાનિક (Endemic) વૃક્ષોનાં બીજ એકત્રીકરણ તથા વૃક્ષ ઉછેરનું પક્ષીસંરક્ષણમાં મહત્ત્વ, એ બાબતે વાત કરી તેમજ અપીલ કરી. પક્ષીનિરીક્ષણ અંગે ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય તથા ડૉ. ઈન્દ્ર ગઢવી દ્વારા માર્ગદર્શન અપાયું. પક્ષીવિષયક સામયિક ‘વિહંગ’ અને ‘ફ્લોરિગો’ અંગે મંડળના સભ્યોએ સૂચનો આપ્યાં. તા. ૨૭મીએ સવારે ઘાહોદથી ૭ કિ.મી. દૂર આવેલ રામપરા વીડમાં પક્ષીનિરીક્ષણ યોજાયું. નિયમિત આવતા ખડમોર (Lesser Florican) આ વર્ષે વરસાદ ઓછો હોવાથી ન દેખાયા, પરંતુ વીડનાં અન્ય પક્ષીઓ

જોયાં. ત્યાર બાદ કમિટી મીટિંગમાં પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ દ્વારા થયેલ પ્રવૃત્તિનો ‘રિવ્યુ’ તેમજ ભવિષ્યના કાર્યક્રમ વિશે આયોજન વિચારાયું. ‘એજન્ડા’ના અન્ય મુદ્દા વિશે પણ ઘનિષ્ઠ ચર્ચા થઈ. વિવિધ વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ પ્રકૃતિ મંડળ, ઘાહોદના સભ્યોનો પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો લગાવ-નિષ્ઠા નોંધપાત્ર હતા. સમગ્ર આયોજન પણ સુંદર હતું.

(૨) ગીધસંરક્ષણ અંગે રાજકોટ જિલ્લાના પશુચિકિત્સકોની મીટિંગ :

પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ (BCSG), ગુજરાત રાજકોટ ચેપ્ટર દ્વારા તા. ૪-૮-૨૦૦૮ના રોજ રાજકોટ જિલ્લા પંચાયત હેઠળના વેટરનરી ડોક્ટરોની મીટિંગમાં ગીધ સંરક્ષણ બાબતે ‘પ્રેઝન્ટેશન’ કરવામાં આવ્યું. આ કાર્યક્રમમાં નેચર ક્લબ, સુરતના શ્રી વિરલ પ્રજ્ઞાપતિએ ‘રિસોર્સ પરસન’ તરીકે હાજરી આપી હતી. તેમણે તથા બી.સી.એસ.જી. ‘વલ્ચર સેલ’ના સભ્ય અશોકભાઈ મશરૂએ ‘વેનિશિંગ વલ્ચર’ ફિલ્મ બતાવીને ગુજરાતમાં ગીધની હાલની સંકટગ્રસ્ત પરિસ્થિતિ અંગે માહિતી આપવામાં આવી હતી. ‘ડાયક્લોફેનક’ દવાની ગીધ પર

થતી અસર વિશે સમજણ અપાઈ હતી. વનવિભાગના સહયોગથી ડાઈક્લોફેનાકના વિકલ્પ રૂપે 'મેલોક્સીકેમ' સંસ્થા તરફથી રાહત દરે પૂરી પાડવામાં આવી રહી છે તે અંગે તેઓની જરૂરિયાત બાબતે જાણ કરવા જણાવાયું. વેટરનરી ડોક્ટર્સને તેમના તાલુકા વિસ્તારમાં આવેલ પાંજરાપોળમાં તથા અન્ય ડોક્ટર્સમાં આ બાબતનો પ્રચાર કરવા પણ અપીલ કરાઈ.

કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા તા.૪-૭-૦૮ના રોજ જાહેરનામુ બહાર પાડી 'ડાઈક્લોફેનાક'ના ઉત્પાદન, વેચાણ તથા ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મુકાયો છે તે વિષે અખબારો દ્વારા લોકોને જાણ કરી, તથા 'ડાયક્લોફેનાક'ના ભાવમાં રાહતના દરે 'મેલોક્સીકેમ' મેળવવા માટે તથા વધુ જાણકારી માટે સંસ્થાનો સંપર્ક કરવા અપીલ કરવામાં આવી.

(૩) પ્રાંગધ્રામાં ગીધના સંરક્ષણ અંગે જાગૃતિ કાર્યક્રમ:
તા.૧૨-૮-૦૮ના રોજ વનવિભાગ તથા વલ્ચર

સેલ, પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે સુરેન્દ્રનગરના પ્રાંગધ્રા તાલુકાના વનવિભાગના વનપાલો તથા વનરક્ષકો માટે ગીધસંરક્ષણ અંગે એક જાગૃતિ કાર્યક્રમ થઈ ગયો. ખાસ કરીને કચ્છના નાના રણનો વનવિભાગનો 'સ્ટાફ' હાજર હતો. બી.સી.એસ.જી.ના સભ્યો વિરલ પ્રજાપતિ, કાર્તિક શાસ્ત્રી, મનીષા રાજપૂત તથા ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ વક્તવ્યો આપ્યાં અને ગીધની અગત્યતા, તેનું લુપ્ત થઈ જવાનું જોખમ, સંરક્ષણના પ્રશ્નો તથા બચાવના પગલાં વગેરે ગીધસંરક્ષણનાં વિવિધ પાસાં અંગે જાણકારી અપાઈ હતી. ના.વ.સં. શ્રી રાઠોડ તથા મ.વ.સં. શ્રી ઝાલાએ કાર્યક્રમનું સુંદર આયોજન કર્યું હતું. (૪) પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત - રાજકોટ ચેપ્ટર દ્વારા તા.૧૨-૧૦-૦૮ના રોજ ન્યારી ડેમ પાસેની માળાવસાહત (heronry) તથા ખીરસરા વીડીમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે.

નળસરોવર તથા થોળ અભયારણ્ય

પક્ષીગણતરી - ૨૦૦૮

- થોળ પક્ષી અભયારણ્ય ખાતે તા. ૯ તથા ૧૦ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮ દરમ્યાન વન વિભાગ દ્વારા પક્ષીગણતરીનું આયોજન કરાવમાં આવ્યું હતું. થોળ ખાતે સૌ પ્રથમ વાર ૨૦૦૪માં પક્ષી ગણતરીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર બાદ દર બે વર્ષે આ ગણતરી યોજવામાં આવે છે. આ ગણતરીમાં 'ડાયરેક્ટ એક્યુઅલ કાઉન્ટ' પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. બે દિવસની આ ગણતરી માટે કુલ ૫ જૂથ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં.

બન્ને દિવસોએ નોંધાયેલાં પક્ષીઓના આંકડાનું વિશ્લેષણ કરી જાતિ અનુસાર આખરી આંકડા નિયત કરવામાં આવ્યા હતા. તે અનુસાર થોળ ખાતે કુલ ૭૭ જાતિનાં ૨૫૧૬૫ પક્ષીઓ નોંધાયા છે. વર્ષ ૨૦૦૬ની ગણતરી વખતે અહીં ૬૭ જાતિનાં ૧૭૯૯૧ પક્ષીઓ નોંધાયા હતાં. આમ આ વખતે પક્ષીઓની જાતિ અને સંખ્યા, બન્નેમાં વધારો થયેલો જોવા મળ્યો છે. થોળ ખાતે સૌ પ્રથમ વાર નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) મોટી સંખ્યામાં જોવા મળેલ છે. એ ઉપરાંત કેંગીપૂછ વાબગલી (River

Tern)ની સંખ્યા પણ ૨૦૦ થી વધુ હોવાનો અંદાજ છે.

નળસરોવર અભયારણ્ય ખાતે સને ૧૯૯૨થી દર બે વર્ષે પક્ષીગણતરી કરવામાં આવે છે. ૧૯૯૨, ૧૯૯૪ અને ૧૯૯૬માં 'યુનિસ્ટેજ સ્ટ્રેટિફાઈડ રેન્ડમ સેમ્પલિંગ' દ્વારા જ્યારે વર્ષ ૨૦૦૦થી 'ડાયરેક્ટ એક્યુઅલ કાઉન્ટ' પદ્ધતિથી ગણતરી કરવામાં આવે છે. ૨૦૦૮માં તા. ૯ તથા ૧૦ ફેબ્રુઆરીના રોજ પક્ષીગણતરી કરવામાં આવી હતી.

આ માટે ગણતરીના ટેકનીકલ કો-ઓર્ડિનેટર નાયબ વનસંરક્ષક શ્રી ઉદય વોરા તથા નાયબ વનસંરક્ષકશ્રી, નળસરોવર શ્રી ભરત મોદીએ અભયારણ્યના તમામ વિસ્તારોની મુલાકાત લઈ તેને અલગ અલગ ૩૫ ઝોનમાં વહેંચ્યું હતું. ગણતરીની કામગીરીમાં વન વિભાગના અધિકારીઓ/કર્મચારીઓ ઉપરાંત રાજ્યભરમાંથી આમંત્રિત કરાયેલા કુલ ૭૦ જેટલા અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો. અગ્ર મુખ્ય વનસંરક્ષક શ્રી પ્રદીપ ખન્ના તથા વનસંરક્ષકશ્રી, ગાંધીનગર શ્રી અનિલ જોહરીએ ગણતરીકારોને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું. ગુજરાતના

નામાંકિત પક્ષીવિદ્ શ્રી લાલસિંહ રાઓલે ગણતરીમાં હાજરી આપી ગણતરીકારોના ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો હતો.

નળસરોવર ખાતે આ ગણતરી દરમ્યાન કુલ ૧૧૨ જાતિનાં ૨૩૫૨૫૪ પક્ષીઓ નોંધાયા હતાં. આ આંકડો જે-તે જાતિની લઘુત્તમ સંખ્યાનો નિર્દેશ કરે છે તેમ કહી શકાય. નળસરોવરના લગભગ ૫૦ ટકા વિસ્તારમાં ગીચ ઘાસ અને ચિયાની હાજરી હોઈ તેમાં છૂપાયેલાં ઓછામાં ઓછાં ૫૦,૦૦૦ જેટલાં પક્ષીઓ ગણતરીમાં નોંધાયા નથી એવું અનુમાન છે. આવાં પક્ષીઓમાં મુખ્યત્વે નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis), જળમુરઘી (Common Moorhen),

નીલ જળમુરઘો (Purple Moorhen) વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. આ ગણતરીમાં ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork) ઘણી મોટી સંખ્યામાં નોંધાયા છે; જે મુદ્દકાય જીવો અને નાની માછલીઓ પ્રચૂર પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. આ ગણતરીમાં ચેતવા (Garganey), ભગતડાં (Common Coot) તથા ગાજહંસ (Greylag Goose) અને નાની મુરઘાળી (Common Teal) ખૂબ મોટી સંખ્યામાં નોંધાયા છે.

(સંક્ષિપ્ત રિપોર્ટ : વનવિભાગ, ગુ.રા.દ્વારા પ્રસિદ્ધ)

વધુ ને વધુ વ્યાપક ભગતી વનકાબર

ડૉ. પીયૂષ પરેલ

છેલ્લા કેટલાક સમયથી વલસાડના તીથલ રોડ વિસ્તાર, મોગરાવાડી વિસ્તાર ને બાજુના અતુલ વિસ્તારમાં વનકાબર (Jungle Myna, *Aeridotheres fuscus*) ખૂબ જ વ્યાપક સંખ્યામાં જોવા મળતી રહે છે.

અંગત મિત્ર શ્રી મોહમ્મદ જત અને શ્રી જિજ્ઞેશ જોષીની વારંવાર ટકોર બાદ, માર્ચ '૦૮ની એક વહેલી સવારે શ્રી મોહમ્મદ સાથે અતુલના પાર નદી વિસ્તારમાં વનકાબર જોવા નીકળ્યા. એમના જણાવ્યા મુજબ, અહીં અમુક વિસ્તારમાં સરનામાનાં ધોરણે વનકાબર જોવા મળે છે! ને એ

દિવસે સરનામુ સાચું નીકળ્યું. શ્રી મોહમ્મદ સાથે વનકાબરને ધ્યાનથી નીરખી, ત્યારે ખબર પડી કે એ, કાબર (Common Myna) અને ઘોડા કાબર (Bank Myna)ને થોડી મળતી આવે છે. કદાચ તેથી જ તેની અવગણના થતી હોય એવું લાગ્યું.

એ પછી નો દરેક કાબરને બારિકાઈથી જોવાનું શરૂ કર્યું, તો ખબર પડી કે, તીથલ રોડ (વલસાડ) વિસ્તારની મોટા ભાગની કાબરો વનકાબર (Jungle Myna) છે. આંકડામાં મૂકું તો દર પાંચ કાબરે, ત્રણ વનકાબર, એક કાબર અને એક ઘોડા કાબરની સરેરાશ જોવા મળી.

અતિ વ્યાપક કે વિપુલ સંખ્યામાં જોવા મળતાં પક્ષીઓમાં આવી થાપ ખવાતી હોઈ શકે.

મારા બાગના ચેરી વૃક્ષ પર, ઉમરા પર, લીમડા પર તેમજ પક્ષીઓને પીવા માટે રાખેલ પાણીનાં કૂંડામાં નહાતી કે પાણી પીતી વનકાબરની સંખ્યા, અન્ય કાબરોની સંખ્યા કરતાં વધુ હતી.

શ્રી જિજ્ઞેશ જોષીના જણાવ્યા મુજબ, મોગરાવાડીના એના ઘરના બાગમાં વનકાબરે સતત બે કે ત્રણ વર્ષ પીપળાના ઝાડમાં ખૂબ નીચી ઊંચાઈએ માળો બનાવી, સફળતાપૂર્વકનું પ્રજનન કર્યું હતું.

વલસાડ રેલવે સ્ટેશન પર રાત્રિમુકામ માટે ભેગા થતાં કાબરસમૂહમાં ચારેય કાબરો, કાબર, ઘોડા કાબર,

વનકાબર અને બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling) એક સાથે જોવા મળે છે (શ્રી મોહમ્મદ જત સાથેના સંવાદથી). રેલવે સ્ટેશન પરની રાત્રિમુકામ કરતી કાબરોની સંખ્યાનું જાતિ પ્રમાણનું સર્વેક્ષણ કદાચ રસપ્રદ આંકડા અને માહિતી આપશે એવું લાગે છે.

વનકાબરનું વૈજ્ઞાનિક નામ *Acredotheres fuscus* છે. પણ અમારા વિસ્તારમાં થતી કાબર વૈજ્ઞાનિક રીતે *Acredotheres fuscus maharattensis* હોય તેવું લાગે છે. જાણીતી 'ફિલ્ડ ગાઈડ' મુજબ એની મૂળ પ્રજાતિ (nominatè subspecies) *Acredotheres fuscus fuscus* મુખ્યત્વે ઉત્તર, ઉત્તર-પૂર્વીય ભારતીય રાજ્યોમાં જોવા મળે છે. જ્યારે દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ ઘાટ વિસ્તારમાં કેરાલા, કર્ણાટક અને મહારાષ્ટ્ર સુધીની પશ્ચિમી પટ્ટી પર *Acredotheres fuscus maharattensis* જોવા મળે છે.

તેથી જ વલસાડ સુધી એ વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રજાતિ

જોવા મળી શકે. 'ફિલ્ડ ગાઈડ'માં દર્શાવ્યા મુજબ, ગુજરાતમાં ગીર પ્રદેશ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં એકલ-દોકલ નોંધ જ થયેલ છે.

વનકાબરની સાદી ઓળખ : કાબર જેવી, પણ ચાંચના મૂળ પાસે ઉપરના ભાગે નાના પીંછાઓનો ગુચ્છો ખૂબ જ સહેલાઈથી દેખાઈ આવે. એ ગુચ્છો જ એની ઓળખાણ. ચાંચ મુખ્યત્વે પીળી, અને મૂળ ભાગે નાનો ભાગ સ્વેટીયા ત્મુશ રંગનો. આંખની ફરતે કે આંખની પાછળ, પીળા કે નારંગી રંગની, પીંછાં વગરની કોઈ ખૂલ્લી ચામડી નહીં.

સુરત, ડાંગ, ભરૂચ, નર્મદા જિલ્લામાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા મિત્રોને વનકાબરને શોધવા અને નોંધવા ભલામણ કરું છું જેથી એની ઉત્તરીય વિસ્તરણ સીમા અને વ્યાપકતા પર વધુ પ્રકાશ પડી શકે.

એક્સ-રે ક્લીનિક, અવી આર્કેડ, ડોક્ટર હાઉસ સામે.
હાલર રોડ, વલસાડ ૩૮૬૦૦૧

રવ. મ. ઠુ. ધર્મકુમારસિંહજી :
એક અનોખું વ્યક્તિત્વ

ડૉ. સનત એ. ચવાણ
માજી અગ્ર મુખ્ય વનસંરક્ષક

મ. કુ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીને પ્રથમ નજીકથી અનુભવવાનો લાભ ૧૯૭૫માં તેઓશ્રી જુનાગઢ પધારેલા અને ઉપપ્રમુખ IBWL તરીકે ગીરની મુલાકાતે આવેલા ત્યારે મળ્યો. વનસંરક્ષકશ્રી, વન્યપ્રાણી, ખૂબ જ અગત્યના કામને લીધે આવી ન શક્યા તેથી મ. કુ. ધર્મકુમારસિંહજી નારાજ થઈને પાછા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. મેં બાપુને વિનંતી કરી કે વનસંરક્ષકશ્રી ન આવે તેમાં મને કેટલો લાભ મળી શકે. એમની પાસેથી ખૂબ જાણવાનું મળે. બાપુ તરત માની ગયા અને અમે સાસણ-ગીર પહોંચ્યા.

બીજા દિવસની મુલાકાતમાં સવારના કમલેશ્વર બાજુ જવા નીકળ્યા. સાસણ 'રેલવે કોર્સીંગ' નજીક મોટા ચરલ (Holoptelia) ઉપર એક કોશી (Drongo) બેઠેલો. તે જોઈને બાપુએ મને દૂરબીન આપીને કહ્યું, "ચોહાણ, મને હવે બરાબર દેખાતું નથી. તો તમે જ ક્યું પક્ષી છે તે કહો." આ મારી પ્રથમ પરીક્ષા હતી તે જાણી વિચાર કર્યો. આંખો કરતાં બુદ્ધિ લડાવી. ગીરમાં ત્રણ કોશી જોવા મળે છે, એક કાળો કોશી, બીજો સફેદ પેટાળ (Whitebellied

Drongo) અને ગ્રીજો રાખોડી કોશી (Grey Drongo). હવે કાળો કોશી હોય તો બાપુ પૂછે જ નહીં. 'સફેદ પેટાળ' સહેલાઈથી વરતાઈ જાય. મેં વિચાર કરીને કહ્યું, "બાપુ, મને તો તે રાખોડી કોશી લાગે છે." બાપુએ તરત જ દૂરબીન મારા હાથમાંથી લઈ લીધું અને પછી કહ્યું, "મને આનંદ થાય છે કે આ જંગલ ખાતામાં કોઈક તો પક્ષી ઓળખી શકે છે." ચાલો, આ પરીક્ષામાં સફળ ઊતર્યાં.

નવાઈ એ વાતની લાગી કે બાપુની આંખમાં નવું તેજ જોવા મળ્યું, જે એક કુશળ પરીક્ષકની આંખોમાં હોય.

અમે હવે કમલેશ્વર તરફ ફર્ય કરી. કમલેશ્વર પાટિયા પાસે સાગના ઝાડ ઉપર એક શિકારી પક્ષી (Bird of Prey) બાપુની નજરમાં ચઢ્યું. બાપુએ તરત મને પૂછ્યું, "ચૌહાણ, કયું પક્ષી લાગે છે?" હવે અહીં વાયકોને ચોખવટ કરવાની જરૂર લાગે છે કે "હું ક્યારેય અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષક નહોતો અને હાલમાં પણ નથી."

હવે થયું એમ કે તે વખતે બેથી ત્રણ 'બર્ડ ઓફ પ્રે' સિવાય 'આપણને' બીજા ખબર નહોતા. આંખોને ફરતી સફેદ 'રીંગ' ચોખ્ખી દેખાતી હતી. મેં કહ્યું, "બાપુ, મને ટીસો (White-eyed Buzzard) લાગે છે. બાપુ ખરેખર ખુશ થયા. એ પછી ફરી જોખમ લીધું. ન ખબર હોય તો બાપુને ચોખ્ખી ના પાડતો. જામવાળા, એક મોટું જખમી શિકારી પક્ષી સારવાર હેઠળ હતું. બાપુને તેની ઓળખાણ માટે વિનંતી કરી. તરત કહ્યું, "શિયાળુ કાળો સ્ટેપ્સ (Steppe Eagle) છે." પછી બાપુએ ૧૫ મિનિટ સુધી તેના જુદા જુદા ભાગના રંગ, પૂંછડી, આંખો, ચાંચ વિગેરેના રંગરૂપ જણાવ્યા. તેમનાં રહેઠાણ, માળાની વિગત બધું સરસ રીતે સમજાવ્યું.

એક ઠેકાણે નાની આગ લાગી હતી. એટલે બાપુએ ટકોર કરી કે "કાળો કોશી બધાં પક્ષીઓમાં બહાદુર છે અને લપકતી જવાળાઓમાં પણ આગમાંથી નીકળતાં જીવડાં ખાવા મોટી સંખ્યામાં આવી જાય છે."

ત્રીજા દિવસે બાપુએ ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે, "મારે છોડિયા જવું છે." અમે બપોરે છોડિયા નાળા પર ગયા. કલવર્ટ પર ગાડી ઊભી કરી, નાળામાં ચાલવા લાગ્યા. થોડુંક ચાલ્યા પછી બાપુ થાક ઉતારવા ઊભા રહ્યા અને મને મજાકમાં કહે, "ચૌહાણ, તમને લાગતું હશે કે બાપુઓ

બધા આવા ધૂની." મેં જણાવ્યું કે કદાચ આ રૂટ પર પક્ષીઓ સારા જોવા મળતાં હશે. બાપુએ ચોખવટ કરી કે "આગળ ૧ કિમી પર નાળામાં વળાંક આવશે, ત્યાં ગુલાબી ફૂલવાળા ક્ષુપનું ઝૂંડ હશે (જો માલધારીઓએ ન કાપ્યું હોય તો). તેમાં એક શક્કરખોરા (Purple Sunbird)નો માળો હોવો જોઈએ. મેં લગભગ ૪૦ વરસ પહેલા ત્યાં જોયેલો." એ ગાડીની તો મને ખબર હતી કે, જબરદસ્ત ઝૂંડમાં પથ્થર ધાવડી (Woodfordia fruticosa)ના ક્ષુપ છે.

વળાંક આવ્યો, ને ક્ષુપનું ઝૂંડ એમને એમ જ હતું. બાપુ ચોક્કસ એક જગ્યા તરફ આગળ વધ્યા અને જરાય શંકા વગર માળો જોયો. આજ દી સુધી મને એ વાતનું અચરજ થયા કરે છે! મિત્રો, મ.કુ.શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીની એ ચાર દિવસની મુલાકાતમાં ખરેખર પક્ષીઓ વિશે ખૂબ શીખવા મળ્યું. મને લાગે છે કે ભારતના સર્વોત્તમ પક્ષીવિદોમાં તેઓશ્રીને ગણી શકાય.

એ-૨/૩, કબીર કોમ્પ્લેક્ષ, ડોન બોસ્કો સ્કૂલ સાંમે,
મકરપુરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૦૯

'વિહંગ'માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક 'વિહંગ', છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ૧૪ લોકચ્યાલના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતાં પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

'વિહંગ'માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે :

આમું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આમું પાનું	(B.W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૭,૫૦૦/-

નળસરોવર ડાયરી

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

(૨૦૦૫ તથા ૨૦૦૬ની જૂની નોંધો, એ જ ઋતુની, આ વર્ષની નોંધ સાથે આપવાની ઈચ્છા થઈ. પંખીઓના ઋતુપત્રક ચોક્કસ હોય છે, તેનો થોડો ખ્યાલ તેમાંથી આવી શકે.)

તા. ૧૩-૬-૨૦૦૫ :

તા. ૧૩-૬-૨૦૦૫ના રોજ વહેલી સવારે નીકળી ગયો, ત્યાં ૭-૦૦ વાગ્યાની આસપાસ પહોંચી જવાની ગણતરીએ. સાણંદ-નળસરોવરના રસ્તા પર બીજો કોઈ ટ્રાફિક તો ન હતો પણ હોલા (Eurasian Collared Dove) તથા હોલી (Little Brown Dove) રસ્તા પર સારી એવી સંખ્યામાં દેખાયા; સાચવીને ચલાવવું પડે. કંઈ ચણતા હોય તેવું ન લાગ્યું. કલાકમાં તો પહોંચી ગયો.

પાણી ખૂબ જ ઓછું. સ્વાભાવિક રીતે હંજ ઘણી સંખ્યામાં. આશરે દસ હજારનો અંદાજ મૂકી શકાય. જેમાં ૮૦ ટકા નાના હંજ (Lesser Flamingo) હતાં. કોઈ બચ્ચાં કે અપુષ્પ પક્ષી ન દેખાયા. સતત તેમનો અવાજ આવ્યા કરતો. નાના હંજને સરઘસાકારે (procession) ચાલતાં જોવાની મજા પડી. તેનું પ્રયોજન મને સમજ ન પડી. જોડી નક્કી કરવાની પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે હશે?

નાની વાબગલીઓ ઊડાઊડ કરતી હતી. કાસમે એક તળિયાની વ્યવસ્થા કરી આપી. બીજા એક સાથીની મદદથી તળિયાને ઘક્કો મારી નજીકના નાના બેટડા તરફ ગયા. જ્યાં કાસમે અગાઉ ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover)ના બચ્ચાં જોયાં હતાં ત્યાં તેઓ દેખાયા નહીં. બે પુષ્પ પક્ષી કિનારે ફરતાં હતાં. ચાંચમાં માછલી લઈને ઊડતી નાની વાબગલી (Little Tern) ને જોઈને અંદાજ તો આવી જ ગયો હતો કે તેણે અહીં જ પ્રજનન કર્યું છે. નાની વાબગલીનું બચ્ચું અનાયાસે નજરે ચડી ગયું. અમને જોઈ તે એક જ જગ્યાએ સ્થિર થઈ ગયું. એક-બે જગ્યાએ તેનાં ઈંડાં પણ જોયાં.

વાબગલીઓ ચકરાવા લઈ અમને દૂર જવાની વિનંતી કરી રહી હતી. અમે પણ આગળ વધ્યા. કાયમની જેમ ગજપાઉં (Black-winged Stilt)નાં ઈંડાં પણ હતાં. બંનેનાં ઈંડાં સીધા જમીન પર મુકેલા હતાં. નાની વાબગલીનાં ઈંડાં ઢોરના પગથી પડેલા ખાડામાં હતાં. ગયા વર્ષે આ જ અરસામાં જોયેલાં મોટા તેજપર (Collared Pranticole)નાં ઈંડાં પણ આવી રીતે ઢોરના ચાલવાથી પડેલા ખાડામાં હતાં. ઈંડાં અને બચ્ચાં જમીન સાથે એકદમ ભળી જાય તેવાં હોય છે. ઘણી વાર તો મા-બાપ આપણા માથે ચકરાવા લેતાં ચિચિયારી પાડતાં હોય તેનાથી જ ખબર પડે કે આટલામાં ઈંડાં કે બચ્ચાં હશે.

નળસરોવરના સૂર બેટ, લીમસી બેટ વગેરેની આસપાસનું પાણી છેક ઉનાળા સુધી હોય છે. સૂકાતા પાણીમાં માછલીઓની જમાવટ (concentration) સ્વાભાવિક વધી જાય, એટલે બધા માછીમારો આ બેટ પર 'અઠે દારકા' કરીને બેઠા હોય. આ બે બેટને જો સુરક્ષા આપવામાં આવે તો માળા કરતા સ્થાનિક જલાશ્રયી પક્ષીઓને રક્ષણ મળી શકે.

હંજ (Flamingo) ઉપરાંત મોટી સંખ્યામાં પીળીચાંચ ઢોક (Painted Stork) હતા. કાસમના અંદાજ પ્રમાણે ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ હશે. ઉપરાંત, ૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦ નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis), ૨૦૦૦ કાળીપૂંછ ગડેરા (Black-tailed Godwit), કેટલીક બતકો; ચેતવા (Garganey), પિયાસણ (Eurasian Wigeon) અને ભગતડાં (Common Coot) હતાં. ચમચા (Eurasian Spoonbill)નાં મોટાં ટોળાં દૂરથી દેખાયાં. તેનો સફેદ બાસ્તા જેવો રંગ તરત ધ્યાન ખેંચે. તે પણ દોઢેક હજારની સંખ્યામાં હશે.

કૂતરાં, માળાને નુકસાન કરે છે, એમ કાસમે કહ્યું. જો કે, મેં એક પણ કૂતરો જોયો નહીં છતાં આઠ-દસ કૂતરાં

એ વિસ્તારમાં છે અને છીછરા પાણીમાં આરામથી ફરતાં ફરતાં બેટ પર જઈ પહોંચે છે.

શિયાળામાં પ્રવાસીઓ અને સ્થાનિક લોકોથી ધમધમતું સરોવર આ ઋતુમાં સુમસામ લાગે. 'ફ્લેમિંગો' માત્ર તમારા માટે જ ત્યાં આવ્યા હોય એવું લાગે! સ્થાનિક લોકો ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં મજૂરીએ જતા રહે છે, ખાસ કરીને માટીકામ માટે. કમાણીની તકો ઊભી થશે એટલે અહીં પાછા ફરશે. નળસરોવર પર નભતી આ પ્રજા અને પંખીઓ વચ્ચે એક સંવાદિતા - સમતોલપણું જળવાઈ રહે એ આવશ્યક છે.

૮-૩૦ વાગ્યે તો સૂરજનો તાપ ચામડી બાળવા લાગ્યો. હું પાછો ફર્યો.

તા. ૨૧-૫-૦૬ :

આજે ઘણા સમયે નળસરોવરની મુલાકાત લઈ રહ્યો હતો. નીકળતા ૭-૦૦ વાગી ગયાં. સરખેજથી સાણંદના રસ્તે કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)ને એક ઊંચા ઝાડ પર ચાંચમાંની સળી ગોઠવતા જોઈ. અમારી સોસાયટીમાં પણ એક જોડી માળાની યોગ્ય શોધમાં હમણાં હાજરી પૂરાવી રહી છે. તેના વિશિષ્ટ 'કોલ'થી હાજરીની જાણ થાય.

કપાસી (Black-shouldered Kite), છૂટીછવાઈ વીજળીના તાર પર બેઠેલી કે ઊડતી દેખાઈ જતી. અડધે રસ્તે મોર (Indian Peafowl)ના મોટાં થયેલ બચ્ચાં (juveniles) સાથેનું ૧૫-૨૦નું ટોળું એક ગામના પાદરે દષ્ટિગોચર થયું.

વાદળછાયું આકાશ હોવાથી ગરમીમાં થોડી રાહત હતી. નળસરોવર ઓફિસના 'એપ્રોચ રોડ'ની આસપાસ જ્યાં શિયાળામાં છીછરું પાણી હોવાથી ઘણી બતકો (ducks) અને કાદવ ખુંદનારાં (waders) પક્ષીઓ હોય છે ત્યાં સુકું ભક્ટ હતું. જમણી તરફ દૂર પાણીમાં ૭૦-૮૦ નાના હંજ (Lesser Flamingo) તથા સો-દોઢસો કાળીપૂંછ ગહેરા (Black-tailed Godwit) દેખાતાં હતાં. સરોવરમાં દોઢેક ફૂટ પાણી હતું.

નળસરોવરમાં જો ઉનાળા સુધી પાણી રહે તો નાનાં હંજ (Lesser Flamingo)ની જમાત અવશ્ય ભેગી થાય. દસેક હજારનો એક અંદાજ મૂકવામાં આવેલો હતો. છૂટા છવાયાં, ગણવાં મુશ્કેલ પણ ધ્રાબલા બેટના નવા બનેલા 'વોચ ટાવર' ઉપરથી દૂર દૂર મોટાં ટોળાંની હાજરી જણાતી હતી. મારી આ મુલાકાત 'ઓફિસ સંકુલ' પાસેનાં દબાણો હઠાવાયા પછીની પહેલી હતી. શાંતિ અને સ્વચ્છતા વર્તાતાં હતાં. સરોવરનું પાણી બદામી રંગની સપાટીવાળું હતું. કાસમે ફોડ પાડ્યો. સૂકાઈ ગયેલી શેવાળનો રંગ છે. શેવાળનું જાડું પડ પાણી પર તરતું હતું. તેના પર ભગતડાં (Common Coot), ગજપાઉં (Black-winged Stilt) સારી એવી સંખ્યામાં અને એકલદોકલ શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana) તથા નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) ચાલતાં દેખાતાં હતાં.

કાસમે કહ્યું કે શેવાળના પડથી પાણીનું બાષ્પીભવન ઓછું થાય છે. રસપ્રદ લાગ્યું. માછલીની સંખ્યા પણ સારી હતી. શેવાળના પડથી માછલીની સંખ્યામાં કોઈ ફેરફાર થઈ શકે કે નહીં એ ખબર નથી. માછીમારીની જાળનું પ્રમાણ ઓછું લાગ્યું. જો કે અમે દૂર સુધી ન હતા ગયા.

'વોચ ટાવર'થી દૂર નજર કરતાં માછીમારીના બે-ત્રણ પડાવ દેખાયા. વર્ષોથી અહીં માછીમારી પર નભતી પ્રજા (કદાચ તેઓએ એ હેતુથી જ અહીં વસવાટ કર્યો છે) માટે આજીવિકા માટેનું કયું વૈકલ્પિક સાધન ઊભું કરી શકાય? છતાં 'સટ્ટો મારવા' (બારીક જાળ વેડે, મોટા વિસ્તારમાંથી ઝીણામાં ઝીણી માછલીઓને પણ કાઢી લેવી તેને માટે વપરાતો સ્થાનિક શબ્દપ્રયોગ) પર નિયંત્રણ જરૂરી છે. આ સંદર્ભે સલીમભાઈ સાથેની મુલાકાત ઉપયોગી લાગી. સલીમભાઈ કાયલાના સરપંચના ભાઈ છે. નળસરોવરની જાળવણી બાબત ખૂબ ઉત્સાહી લાગ્યા. તેમણે કહ્યું, "હમણાં થોડા વખત પહેલા અમારા કિનારે કેટલાક સટ્ટો મારતા હતા. મેં તેમને રોક્યા અને ધમકી આપી કાઢી મૂક્યા." મેં તેમને કહ્યું, 'તમે બીજા વધુ સલીમભાઈઓ ઊભા કરો.' નળસરોવર ફરતે દરેક ગામમાં કાસમ અને સલીમભાઈ હશે તો સરોવર આપોઆપ સચવાઈ જશે.

પાણીનો ખુલ્લો વિસ્તાર પણ હતો. છૂટા છવાયા પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) સારી સંખ્યામાં હતા. નજીકનો એક ઢોંક બે પગથી માટી ગૂંદતો હતો. ખોરાકની શોધમાં પાણીમાં ચાંચ ફેરવતો હતો. નાની ડૂબકી (Little Grebe) પણ ગણતા અઘરી પડે તેમ દૂર સુધી વિખરાયેલી

દૃષ્ટિમાન થતી હતી. કાશ્મીરી વાબગલીઓ (Whiskered Tern) પ્રજનન પોશાકમાં - કાળા પેટાળ સાથે ફરતી દેખાતી હતી.

દૂરથી એક શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black Tern) જોઈ. પહેલા પક્ષ અહીં જોઈ છે. ક્વચિત્ જ એકલદોકલ જોવા મળે છે. એક ચેતવા (Garganey) જોઈ. ચેતવા અને લુહાર (Gadwall) થોડી સંખ્યામાં છે, એમ કાસમે જણાવ્યું. દૂર એક ભાગમાં ૧૫૦ થી ૨૦૦ની સંખ્યામાં રાતબગલા (Black-crowned Night-Heron) ઊડી ઊડીને પાણીમાં બેસતા હતા. વાદળ છાયું છે એટલે રાતબગલાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, એવું કાસમનું અવલોકન હતું. કાગડા અને કાજિયા (Little Cormorant) સાથે રાતબગલા પક્ષ ઓફિસના પરિસરમાં આવેલાં ઝાડ ઉપર જ રાતવાસો કરે છે, એ માહિતી કાસમે આપી.

પ્રાબલા બેટ પર પીલુનાં નાનાં વૃક્ષો સારી એવી સંખ્યામાં છે. સાથે ગાંડો બાવળ પણ છે. જો બાવળ કાઢી લેવાય તો પીલુ હજુ વધારે વૃદ્ધિ કરે. ઠેર ઠેર 'પ્લાન્ટેશન'ના નાનાં રોપા પણ હતા. માલધારીઓની અવરજવરને લીધે વનવિભાગ દ્વારા કરવામાં આવતાં 'પ્લાન્ટેશન'ને ઘણું નુકસાન પહોંચે છે.

અમે બોટમાં પ્રાબલા બેટ સુધીનો મોટો 'રાઉન્ડ' મારી પાછા આવ્યા. ઓછા પાણીમાં હંજ તથા અન્ય સ્થાનિક પક્ષીઓની વધુ સંખ્યા હોવાથી પ્રવાસીઓ માટે નળસરોવર - પાણી હોય તો કોઈ પણ ઋતુમાં આકર્ષક બની રહે તે પ્રતીત થયું. 'બોટમેન' ભાઈઓએ પણ કહ્યું કે, 'છાપામાં આ બાબતે સૂચન કરો તો અમને રોજીરોટી મળે.' તેમની વાત એકદમ સાચી છે. વેકેશનમાં લોકોને બહાર તો જવું જ હોય છે. નળસરોવર ઓછી ભીડમાં માણવા જેવું ખરું!

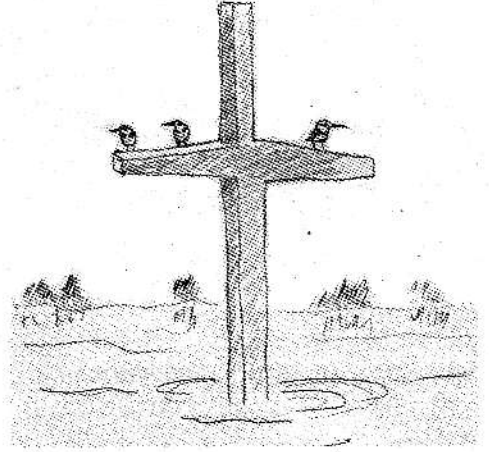
તા. ૧૩-૭-૦૮ :

૧૩મી જુલાઈએ આકાશ વાદળછાયું હતું. વરસાદના એક-બે ઝાપટાં સિવાય ચોમાસું હજી કોરું હતું. નળસરોવરમાં પક્ષ પાણીનો બહુ ધસારો નહીં હોય તો પક્ષીઓની શક્યતા દેખાતી હતી.

સાણંદની માળાવસાહત હવે સંકોચાઈ - સંકોચાઈને બે વૃક્ષ અને થોડા ઢોરબગલા પૂરતી સીમિત થઈ ગઈ છે. પૂરા રસ્તે, પૂરજોશમાં 'ડેવલપમેન્ટ' થઈ રહ્યાંના ચિત્તો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

કૈંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) તેની મોહક

ઉડાનમાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. થોડાંક નમૂના સિવાય કાશ્મીરી વાબગલીઓ (Whiskered Tern)એ વિદાય લઈ લીધી છે, એમ લાગ્યું. ધોળી વાબગલીઓ (Gull-billed Tern) સંપૂર્ણ ગેરહાજર હતી. મોટાં હંજ (Greater Flamingo)ની હાર દૂરથી દેખાતી હતી. ગજપાઉં (Black-winged Stilt) કેટલાંક અપુષ્પ પક્ષીઓ સાથે હાજરી પૂરતું હતું. પક્ષીઓને બેસવા માટે (perching) નળસરોવરમાં 'કોસ' ઊભા કર્યાં છે. આવા એક કોસ પર ૩ કાબરા કલકલિયા (Lesser Pied Kingfisher) તસવીર ખેંચવાની લાલચ આપતાં બેઠા હતા.

એટલામાં એક મત્સ્યભોજ (Osprey)ને ચાંચમાં માછલી સાથે જોયો. વર્ષો પહેલા શ્રી લાલસિંહભાઈએ આપેલી માહિતી યાદ આવી, "બકુલભાઈ, ચાર શિકારી પક્ષીઓ 'હોવરીંગ' (hovering ; એક જગ્યાએ સ્થિર ઊડાન કરતાં કરતાં શિકારની શોધ કરવી) કરે; મત્સ્યભોજ (Osprey), સાપમાર ગરુડ (Short-toed Eagle), લરજી (Common Kestrel) અને કપાસી (Black-shouldered Kite).

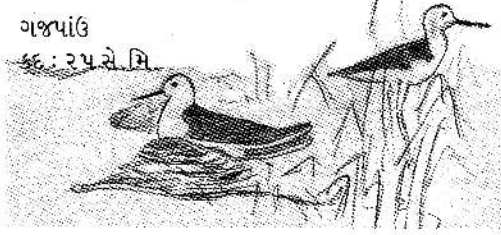
એક મોટી વાબગલી (Caspian Tern)ને પણ ચાંચમાં માછલી સાથે ઊડતા જોઈ. મોટી વાબગલી ૩ થી ૪ની સંખ્યામાં વચ્ચે વચ્ચે દેખાઈ જતી હતી. ત્રણ ખલિલી (Eurasian Curlew) ઊડતી ઊડતી માથા પરથી પસાર થઈ.

કેટલાક વચેટ કાજિયા (Indian Shag) ચિયામાં બેઠેલાં જોયા. 'મારી આંખ' હજી નાના અને વચેટ કાજિયાને સરળતાથી જુદા નથી પાડી શકતી. 'ચેક-પોસ્ટ' પાસેના

‘પેલ્ટોકોરમ’ના ‘પ્લોન્ટેશન’ પર નાના કાજિયા (Little Cormorant)ની સાથે વચેટ કાજિયા પણ હોય છે, તેમ કાસમે કહ્યું.

૪-૫ નાની વાબગલી (Little Tern) હોડીની સાથે થઈ ગઈ. તે પણ, ‘કેમ્પીપૂંજ વાબગલી’ની જેમ સીધી ‘ડાઈવ’ મારીને માછલી પકડે છે. તેનું પણ ‘નેસ્ટીંગ’ હશે? બે વર્ષ પહેલા નાની વાબગલીને તેના બચ્ચાંને ખવડાવતાં જોઈ હતી.

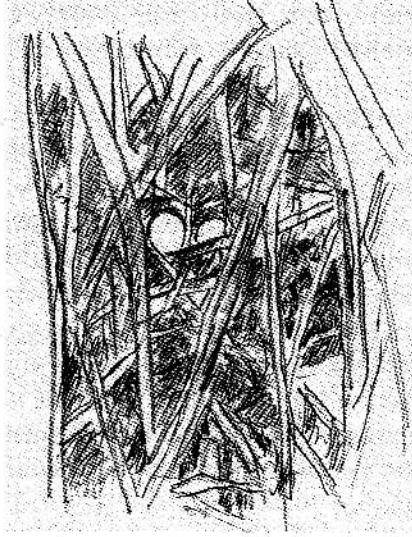
‘લીમ્સી બેટ’ના કિનારે હંમેશની જેમ ગજપાઉના માળા જોયા. માળા પર તેના લાલ પગ શરીરની નીચે વાળીને બેઠેલી માદા ધ્યાનાકર્ષક હતી. માળો ઘાસથી ઊંચો કરેલો હતો. પાણીની વધતી સપાટીથી બચવા. બેટ ઉપરના માળામાં ઈંડાં સીધા જમીન પર મૂકેલાં હોય છે.

લીમ્સી બેટ પર ઘા બાજરિયું (*Typha angustata*), ગોંદરો (*Phragmites karka*) તથા બખાડો (*Bergia odorata*) એ ત્રણને ઓળખ્યાં. આ ત્રણેય વનસ્પતિ નળસરોવરમાં બેટ પર તથા કિનારે પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગોંદરાની જમીનમાં થતી ગાંઠ જેને ‘બીડ’ કહે છે, તે ભેસને ખવડાવવામાં આવે છે. દુકાળનાં વર્ષોમાં આ ‘બીડ’ને શેકી તેના લોટના રોટલા પણ લોકો ખાય છે. ‘ઘા બાજરિયા’ને સ્થાનિક લોકો ‘પાંદ’ કહે છે. ગોંદરા અને પાંદનાં પાન ગૂંપડીની દિવાલો તથા છાપરું બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે.

આ વનસ્પતિમાં પાણીનાં કેટલાંક પક્ષીઓ માળા પણ કરતાં હોય છે. પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern) આમાંનું એક પક્ષી છે. અમે એક જગ્યાએ તેનો માળો જોયો. ચિયાના પાનને ભેગા કરી વચ્ચે પારણા જેવો બનાવેલો તેનો માળો હતો.

પીળી પાનબગલીનો માળો

આગળ ૩૦૦-૪૦૦ મોટાં હંજ જોયા. માથેથી ઊડતા હંજના ગુલાબી રંગનું ધરાઈને પાન કર્યું! ભગતડાં આ ઋતુમાં પણ સહેજે ૨૦૦૦થી વધુ હશે. રોકાઈ ગયા હશે? થોડી ગિરજા (Cotton Teal)નું, તેના ચળકતા લીલા રંગનું અલપઝલપ પ્રદર્શન કરતું ઉડ્યન માણ્યું.

સૂર બેટ પર કાસમે થાંભલા (pillars)ના અવશેષો બતાવ્યા. આવા ૬૪ થાંભલા ‘સ્ટેટ’ના સમયમાં કોઈ ઈમારત કે પૂલ બાંધવા ઊભા કરાયા હશે, તેમ જણાવ્યું.

પાછા ફરતાં બે ત્રણ મોટી વાબગલી (Caspian Tern)ને સ્થિર ઉડાન (hovering) કરતા જોઈ.

આ ચોમાસે પાણી ઓછું છે. કદાચ આવતો ઉનાળો નળસરોવરને સૂકવી નાંખે તેવાં આછેરા એઘાણાં વરતાઈ રહ્યા હતાં.

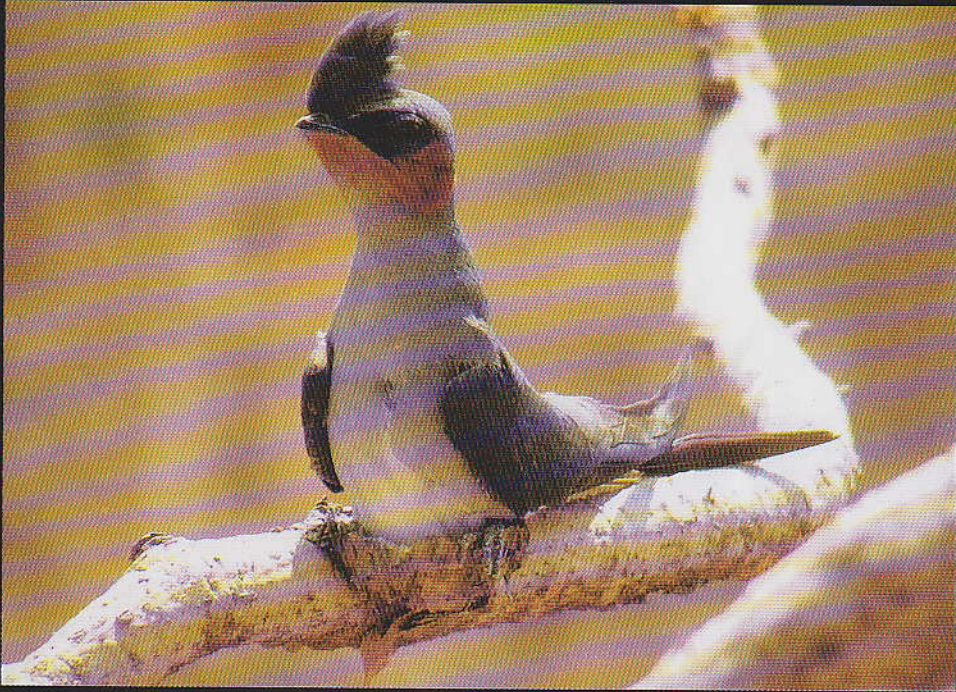
હવે જ્યારે આ માહિતી પ્રેસમાં જઈ રહી છે ત્યારે છેલ્લા અહેવાલ મુજબ પાછોતરા વરસાદે સરોવરને છલકાવી દીધું છે. ઓફિસ સંકુલમાં પાણી આવી ગયું છે. એક બાજુ જમીન અને ચીયામાં માળો કરતાં પક્ષીઓને નુકસાન થશે તો બીજી બાજુ આ વિસ્તારની માળાવસાહતો (herony)ને ફાયદો. □

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmedabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Estate, Bardolpura, Ahmedabad-1. Laser Typesetting : Sharad Prakashan, 5, Sunpoint, Memnagar, Ahmedabad 380052

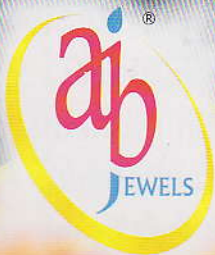
તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

નબળી ખેતીવાળા વિસ્તારો માટે ઘાસિયા મેદાનો (સૌરાષ્ટ્રમાં 'વીડ' અથવા 'વીડી' અને કચ્છમાં 'રખાલ') ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાનું મહત્વનું પીઠબળ બની રહેતાં. સારી રીતે સચવાયેલાં ઘાસિયા મેદાનો અનેકવિધ પશુપંખીને આગવું નિવસનતંત્ર પૂરું પાડે છે. પક્ષીઓમાં, તલિયો તેતર (Painted Partridge), ખડમોર (Lesser Florican) અને ધોરાડ (Great Indian Bustard) ખાસ નોંધપાત્ર ગણી શકાય. ભારે ચોમાસામાં પાણીના પ્રવાહને ખાળીને ઘાસિયા મેદાનો, માટીના સ્તરને સુરક્ષિત રાખે છે અને આમ, જમીનનું ધોવાણ અટકાવવાની સાથે સાથે ભૂગર્ભ જળભંડારોને સિંચે છે.

વન અભાગીલ (Crested Tree-Swift)

તસવીર : રસિક યાવડા

... a benchmark of
Quality, Purity & Trust!

An Exquisite Jewelry Mall from

ARVIND BHAI
BECHARDA'S
JEWELLERS

Satellite, Ahmedabad

Exclusive Showrooms across 3 floors ...

Carats & Cents
Real Diamond Jewelry

Golden Attire
Gold & Antique Ornaments

Silver Ornaments
Silver articles & Fashion Jewelry